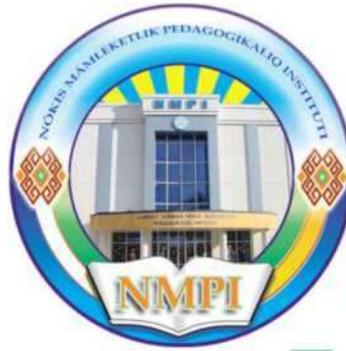

O`ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLI
BÍLÍMLENDİRÍW MİNİSTRİĞİ

Ájiniyaz atındag`ı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

«Pedagogika» fakul`teti

Pedagogika kafedrası

pedagogika hám psixologiya tálim bag`darınıń 4 «e»kurs
talabası Orazbaeva Guldana Abatbay qızınıń

PITKERIW QÁNIGELIK JUMISI

Tema: «Qaraqalpaq xalıq dástanları arqali jaslarda ruwxıy ádepi
ikramlılıq qádiriyatlardı qáliplestiwdiń áhmiyeti»

Talaba:

Orazbaeva Guldana Abatbay qızı

imza

Ilimiy basshi:

Allayarov Muratbay

imza

Kafedra basligi:

Pazılıova Meruert

imza

Nókis - 2018 j.

M A Z M U N I:

Kirisiw.....	3
1-BAP. «Qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı jaslarda ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qáliplestiriwdıń pedagogikalıq tiykarları	
1.1. «Qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı jaslarda ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qáliplestiriwdıń áhmiyeti	7
1.2. Milliy qádiriyat`lardı qáliplestiriwdıń jolları.....	11
1.3. Jaslardı milliy qádiriyatlarımız arqalı ádep-ikrmalılıqqa tárbyuyalawdıń házirgi waqıttag`ı awhalı.....	14
2-BAP. «Qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı jaslarda ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qáliplestiriwdıń jolları	
2.1. Qaraqalpaq xalıq pedagogikasındag`ı xalıq dástanlarınıń tárbiyalıq imkániyatları.....	19
2.2. Sabaq barısında milliy qádiriyatlardı qáliplestiriw usılları.....	21
2.3. Sabaqtan tıs jumislarda jaslarda xalıq dástanarın u`yreniw arqalı milliy qádiriyatlardı qáliplestiriw.....	31
Juwmaqlaw.....	48
Paydanılg`an ádebiyatlar.....	51
Qosimshalar.....	65

KIRISIW

Temanıń aktuallıǵ`ı. Mámlekетimizdiń g`árezsizlikke eriskenen soń ruwxıy qadriyatlarg`a bolg`an mu`násebet jańasha kórinis aldı. Sonday eken jámiyetti ruwxıy jaqtan jańalaw házirgi waqıtta jedellik penen ámelge asırılmaqta. Erkin demokratiyalıq jámiyyette ruwxıy jaqtan bay bolg`an áwladtf tárbiyalaw baslı orınlardan biri bolıp tabıladi. Házirgi waqıtta xalıq bilimlendiriw tarawında oqıwshılardı hár tárepleme rawajlang`an, salamat insan etip tarbiyalaw máselelsi áhmiyetli bolıp tabıladi. Mámleketcimizdiń gárezsizlikke erisiwi menen tálitm-tárbiya protsessine ayıraqsha itibar qaratıldı. Sabaq protsessinde xalqımızdıń milliy u`rp-ádet, qadriyatlarından paydalaniwg`a keń mu`mkinshilikler jaratıldı.

Respublikamızdıń gárezsizlikke erisiwi menen xalıq bilimlendiriw tarawında tu`pkilikli ózgerisler ámelge asırıldı. Hu`kimetimiz tárepinen qabil etilgen Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlamasınıń tolıq iske asırılıwında pedagoglardıń roli ayıraqsha. Sebebi, keleshek áwladtı turmısqa tayarlaw hám tayarlaw wazıypası ju`kletilgen. Sonday eken hár bir xalıq bilimlendiriw xızmetkeri jetilisen áwladtı tárbiyalawda óz u`lesin qosıwı kerek. Bunda keleshek jas áwladlarımız tálitm-tárbiya almaqta. Oqıwshılarda házirgi zamanımızg`a say ádep-ikramlılıq mu`násebetlerdi qálipestiriw záru`r.

Mámleketcimiz tárepinen qabil etilgen «Háreketler strategiyası»nda sotsiallıq tarawg`a sonıń menen birge ásirese jaslardıń tálitm-tárbiyası máselelsine ayıraqsha itibar berilmekte.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde oqıwshılar barlıq pánler boyınsha tiyanaqlı bilim aladı hám sol boyınsha konlikpelere iye boladı. Balalardı turmısqa tayarlawda ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń áhmiyeti og`ada ullı. Oqıwshılarg`a ádep-ikramlılıq, ruwxıylıq haqqında belgili bir tu`sınikler beriw ushın xalıqlıq tárbiya usıllarından paydalang`an maqul keledi. Xalqımız ázelden balalardıń ádep-ikramlılıq`ına u`lken itibar bergen. Bul máseleler qaraqalpaq xalıq pedagogikasında da óz ornın tapqan. Bul boyınsha xalıq awızeki doretpelerinde kóplegen shıg`arimalarıdı kóriwimizge boladı. :zliksiz tálitm

protsessinde qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń u`lgilerien paydalanıw ózininń unamlı nátiyjesin beredi.

Házirgi qurıp atırg`an jámiyetimiz erkin demokratiyalıq jámiyet bolıp esaplanadı. Onda hár bir adam óz ornına iye bolıwı kerek. buniń ushın ol dáslep bilm hám tárbiya alıp beligili bir kásip iyesi bolıwı kerek. Bazar ekonomikası dáwirinde hár bir adam óziniń imkaniyatları boyınsha háreket etedi. Jaslarımızdı tek baylıq arttıriwg`a emes al olarda ádep-ikramlılıqtı, ruwxıy du`ńyanı bayıtıw máseleksi aktual` bolıp tabıladi.

Balalardı ázelden ádeplilikke u`yretiw ápiwayı nárselerden baslanıwı kerek. Xalqımız bala tárbiyasında miynet tárbiyasına u`yretiwdiń usılların miyras etip etip qaldırg`an. Ol boyınsha xalqımızda naqıl-maqallar dóregen. Bulardıń mag`anasın balalrag`a tu`sindirchek, tálim tárbiya islerinde joqarı nátiyjelerge erisemiz.Qaraqalpaq xalıq pedagogikasında miynet arqalı balalarda ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawg`a ayırıqsha itibar berip kelgen. Ádep-ikramlılıq máseleksi biziń Orta Aziya xalıqlarında ju`dá u`lken itibar berilgen. Sebebi, jası u`lkenlerdi sıylaw, olardı hu`rmet etiw barqulla jas áwladqa tárbiya protsessinde sanasına sińdirilip kelingen.

Qaraqalpaq xalıq pedagogikası boyınsha respublikamızda pedagog alımlarımızdan J.Urinbaev, U.Alewov, A.Alımov, A.Fazılov, Á.Tájimuratovlar shug`ıllandı. İlimpazlardıń miynetlerinde xalıq pedagogikasınıń tálim tárbiya protsessindegi áhmiyeti aytıp ótildi.

Baslawısh klasslarda «Ádepnama» sabaqlıǵ`ın oqıtıw máseleksi boyınsha akademik J.Bazarbaev, J.Qayırbaevlar shug`ıllandı. Olar baslawısh klasslarda balalarg`a ádep-ikramlılıqtı u`yretiw máselelerine anıqlıq kírgizip, ol boyınsha sabaqlıqlar islep shıqtı hám olar mekteplerdje u`yrenilmekte.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpesindegi pedagogikalıq imkániyatları izertlew házirgi ku`nniń aktual` máselelinen bolıp tabıladi. Awızeki dóretpelerdi pedagogikalıq jaqtan u`yreniw olar boyınsha tiyisli metodikalıq qollanbalar jaratıw pedagog-alımlarımız aldında turg`an u`lken jumislardan biri bolıp sanaladı.

Biz joqarıdag`ı aytılg`an pikirlerdi esapqa ala otırıp, pitkeriw qánigelik jumısın xalıq pedagogikasındag`ı ádep-ikramlılıq tárbiyasına baylanıslı usıllardı u`yreniwdi, olardı bala tárbiyasında qollanıwdı izertlewdi óz aldımızg`a maqset etip qoydıq.

İzertlewdiń maqseti - qaraqalpaq xalıq dastanları arqalı jaslarda ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qáliplestiriw hám izertlew nátiyjesi boyınsha mug`allimlerge hám tárbiyashılarg`a metodikalıq jaqtan usınıslar beriw bolıpm tabıladı.

İzertlew jumısınıń ob`ekti - jaslarda ruwxıy ádep-ikrmalılıq qádiriyatlardı qáliplestiriw protsessi.

İzertlewdiń predmeti - jaslarda qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı milliy qádiriyatlari tárbiyalaw mazmuni.

İzertlewdiń metodologiyalıq tiykarları. O`zbekstan hám Qaraqalpaqstan respublikası «Bilimlendirirw haqqındag`ı» Nızamı, Kadrlar tayarlawdiń milliy bag`darlaması, Milliy g`árezsizlik ideyası , tiykarg`ı tu`sınikler hám printsipler, Prezidentimizdiń tálim-tárbiyag`a baylanıshı pármanları, Ministrler Kabinetiniń qararları, sonıń menen birge tanıqlı alım-pedagoglardıń hám Shıg`ıs danışhpanlarınıń bala tárbiyası hám ádep-ikramlılıq haqqındag`ı pikirleri, ideyaları tiykar bolıp xızmet etedi.

İzertlew metodları. Pedagogikalıq, psixologiyalıq, metodikalıq ádebiyatları u`yreniw hám analiz etiw, teoriyalıq analiz, bilimlengdiriw protsessin baqlaw, sorawnama, anketa, test, pedagogikalıq tájiriyye sınaw h.t.b.

İzertlewdiń ilimiý jańalıq`ı. Balalardı milliy qádiriyatlarg`a tárbiyalawda qaraqalpaq xalıq pedagogikasındag`ı usıllar jańasha talap dárejesinde izertlenip ol boyınsha tárbiyashi-mug`allimlermizge tiyisli usınıslar berildi. Milliy qádiriyatlar arqalı ruwxıy ádep-ikrmalılıqqa tárbiyalaw boyınsha jańasha bag`darda qaraqalpaq xalıq pedagogikasındag`ı usıllar jetilistirildi.

İzertlewdiń teoriyalıq áhmiyeti - qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı milliy qádiriyatlardı qáliplestiriw, tárbiyalaw máselelri teoriyalıq jaqtan dálillenip ,

óziniq tastiyig`inaptı. Ondag`ı bildirilgen pikirler teoriyalıq jaqtan izertlenip, jaslar tárbiyasında óziniń unamlı tásirin tiygzetug`ınlığı aniqlandı.

Ízerlewdiń ámeliy áhmiyeti - Pitkeriw qánigelik jumisınında sáwlelendirilgen teoriyalıq hám ámeliy pikirlerdi ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde, orta arnawlı bilmilendiriw tarawlarında qollanıw mu`mkin.

Ízerlediń isenimliliği hám negizlengenligi - izerlew dágirinde paydalanılg`an usılardıń qolaylılıq`ı, isenimliliği , pedagogikalıq tájiriybe sınav jumıslıraniń nátiyjeliliği menen negizlenedi.

Pitkeriw qánigelik jumisını du`zilisi. Jumis tiykarınan jumistiń ulıwma sıpatlaması, kirisiw, eki bab, juwmaqlaw, paydalanılg`an ádebiyatlar diziminen ibarat.

1-BAP. «Qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı jaslarda ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qáliplestiwdiń pedagogikalıq tiykarları

1.1. «Qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı jaslarda ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qáliplestiwdiń áhmiyeti.

Qaraqalpaq ádebiyatı keń imkániyatlarg`a iye. Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń tárbiyalıq imkániyatları og`ada u`lken. Ju`zge jaqın dástanlar bar. Olardı pedagogikalıq jaqtan izertlew pedagogika páni aldında turg`an u`lken islerden biri bolıp tabıladı. Solay eken bu`gingi ku`ni dástanlardıń pedagogikalıq imkániyatların ashıp beriw dáwir talabı bolıp tabıladı. O`ytkeni dástanlarda ruwxıy qáditriyatlar , ádep-ikramlılıqqqa tárbiyalaw máselelsi keń jarıtılıg`an. Pikeriw qánigelik jumısında usı qádiriyatlardı ashıp beriwge háreket ettik. Kóphshilik dástanlar jaslardı qaharmanlıqqqa mehir muhabatqa , ónz eldin su`yiwge, doslıqqqa adamgershilik tárbiyasına jetekleydi. Qaraqalpaq dástandırı u`sh toparg`a bólinedi. Qaharmanlıq dástanları, ashıqlıq dástanları, ariyxıy dástanlar bolıp. Máselen Alpamıs, Qoblan, Qırıqqız qaharmanlıq, Gárip ashıq, Yusup-Zuleyxa ashıqlıq dástanlar, Sháryar , Ershora tariyxıy dástanar bolıp tabıladı.

Qaharmanlıq dástanlarındag`ı obrazlar xalıqtıń arzıw tilekleri bolıp tabıladı. Olar óz elingiń g`árezsiz, tınısh jasawın qáleydi. Jaslardı sol bag`darda tárbiyalaydı.

Mine usılardan kelip shıg`ıp otırıp, házirgi ku`nde tárbiya protsessin qalay etip shólkemlestiriw máselesin hár bir mug`allim oylanıp alıp barıwı tiyis.

Respublikamızdıń gárezsizlikke erisiwi menen xalıq bilimlendiriw tarawında tu`pkilikli ózgerisler ámelge asırıldı. Hu`kimetimiz tárepinen qabil etilgen Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlamasınıń tolıq iske asırılıwında pedagoglardiń roli ayırıqsha. Sebebi, keleshek áwladtı turmısqa tayarlaw hám tayarlaw wazıypası ju`kletilgen. Sonday eken hár bir xalıq bilimlendiriw xızmetkeri jetilisken áwladtı tárbiyalawda óz u`lesin qosıwı kerek. Hu`kimetimiz tárepinen qabil etilgen «2004-2009» jıllarda mektep bililendiriwin rawajlandırıwdıń mámlekетlik ulıwmammilli bag`darlaması» tálim-tárbiya tarawınıń bazasın jaqsılaw ushın

u`lken u`lesler qospaqta. Mek`teplerimiz jańa zaman talaplarına say qurılmaqta. Bunda keleshek jas áwladlarımız tálım-tárbiya almaqta. Oqıwshılarda házirgi zamanımızg`a say ádep-ikramlılıq mu`násebetlerdi qáliplestiriw záru`r. *ázirgi qurıp atırg`an jámiyetimiz erkin demokratiyalıq jámiyet bolıp esaplanadı. Onda hár bir adam óz ornına iye bolıwı kerek. buniń ushın ol dáslep bilm hám tárbiya alıp beligili bir kásip iyesi bolıwı kerek. Bazar ekonomikası dáwirinde hár bir adam óziniń imkaniyatları boyınsha háreket etedi. Jaslarımızdı tek baylıq arttırıwg`a emes al olarda ádep-ikramlılıqtı, ruwxıy du`ńyanı bayıtıw máselelsi aktual` bolıp tabıladı.

Balalardı ázelden ádeplilikke u`yretiw ápiwayı nárselerden baslanıwı kerek. Xalqımız bala tárbiyasında miynet tárbiyasına u`yretiwdiń usılların miyras etip etip qaldırg`an. Ol boyınsha xalqımızda naqıl-maqallar dóregen. Bulardıń mag`anasın balalrag`a tu`sindirchek, tálım tárbiya islerinde joqarı nátiyjelerge erisemiz.Qaraqalpaq xalıq pedagogikasında miynet arqalı balalarda ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawg`a ayırıqsha itibar berip kelgen. Ádep-ikramlılıq máseleksi biziń Orta Aziya xalıqlarında ju`dá u`lken itibar berilgen. Sebebi, jasi u`lkenlerdi sıylaw, olardı hu`rmet etiw barqulla jas áwladqa tárbiya protsessinde sanasına sińdirilip kelingen.

Solay etip, Qaraqalpaqstan Respublikası bilimlendiriw tarawında g`árezsiz mámlekетlik siyasatı ámelge asırılıp atır. Bul keleshekte jámiyetimizdiń tiykarın salıwshı hár tárepleme garmonikalıq rawajlang`an bilimli milliy áwladtı tárbiyalaw, rawajlang`an demokratiyalıq mámlekетler dárejesine erise alatug`ın, adamlar menen qarım-qatnas jasap, birge islewge hám olardı tu`siniwge uqıplı professional komponentli, joqarı dárejeli ádep-ikramlı, aqıllı, mádeniyatlı, ruwxıy bay jámiyet ag`zaları menen támiynlewge bag`darlap du`zilgen u`zliksiz bilimlendiriwdiń tálım-tárbiya barısın reformalastırıw bolıp tabıladı. Sebebi bizlerdiń mektepte tárbiyalap oqıtıp atırg`an jas óspirimlerimiz keleshekte Respublikamızdıń kelbeti, erteńgi ku`ni bolıp tabıladı. Álbette hár bir adam, keleshek áwladımız bolg`an jaslar bilimli, ádep-ikramlı, ruwxıy bay pazyletlerge bölengen, mádeniyatlı hám hár tárepleme rawajlang`an bolıwı ushın, ol eń birinshi

gezekte ana tilinde (qaraqalpaq tilinde) erkin, mádeniyatlı, taza sóylep hám durıs oqıp biliwi tiyis. Sonda ol du`nya ju`zi standart dárejesine jetip basqa tillerdi erkin meńgere aladı.

Prezidentimiz jańa dáwirde Respublikamız g`árezsiz mámlekетler qatarınan orın alıp, basqa eller menen teńlershe qarım-qatnasqa tu`sken bir dáwirde bilimlendiriw ushın reformalastırıw, házirgi waqitta kadrlardı tayarlawdıń jańa bag`darlamasın turmısqa endiriwdi bilimlendiriw xızmetkerleri aldına u`lken wazıypa etip qoydı. Usı wazıypanıń eń juwapkerli bir tarawı-bul baslawısh klass oqıwshılarınıń tez hám sapalı etip oqıw- jazıwg`a u`yretiw, óz xalqımızdıń u`rp-ádetleri, dástu`rleri, ádep-ikramlılıq hám ruwxıy tárbiya boyınsha saqlang`an qádriyatları tiykarında tálim-tárbiya beriw eń baslı wazıypalardıń biri bolıp tabıladı.

Demek, birinshi klass oqıwshılarınıń latın grafikası tiykarında qabil etilgen jańa qaraqalpaq álipbesi boyınsha oqıw-jazıwg`a u`yretiwdıń, yag`niy jańa sawat ashıw sistemasın islep shıg`ıwdıń, jańadan qabil etilgen bilimlendiriw nızamı talaplarına tiykarlanıp kelip shıqqanlıg`ın ayrıqsha atap ótiwimiz lazım.

Baslawısh bilim beriw kontseptsiyasında, «... baslawısh bilim beriwdıń tiykarg`ı maqseti kishi metkep jasındag`ı oqıwshılarda bilim alıwda, u`yreniwge qaratılg`an xızmetti qáliplestiriw tiykarında, olardı tárbiyalaw hám jeke imkaniyatların ju`zege shıg`arıwdan ibarat», delingen. Solay etip, baslawısh bilim beriw ulıwma orta bilim alıw ushın záru`r bolg`an sawatlılıq, bilim hám kónlikpe tiykarların qáliplestiriwge qaratılg`an. Baslawısh bilim beriw basqıshın pitkergen bala hár tárepleme garmonikalıq hám fizikalıq jaqtan rawajlang`an, sap deneli, oy-órisi hám til órisi jetik, mádeniyatlı sóylew kónlikpeleri qáliplesken, óz betinshe erkin pikir ju`rgizetug`ın hám pikirin, sezimin, qorshag`an ortalıqqa qatnasın erkin bildirip aytı alatug`ın bolıwı tiyis.

Al, keleshek áwladımız bolg`an jaslardı ádep-ikramlılıqqa hám milliy ruwxıa tárbiyalaw, olardı tolıq sawathı etip shıg`arıw mug`allimlerdiń eń ádiwli wazıypası. Ásirese baslawısh mektep mug`allimlerine ayrıqsha juwapkerli wazıypa ju`klengen. Sebebi olar joqarıda atap ketkenimizdey mektep bosag`asın jańa

atlag`an balalardı oqıw-jazıwg`a u`yretedi, til órisin ósiredi, yag`nıy balalardı birinshi ilim tiykarın, onıń negizgi tırnag`ın salıwshı usılar.

1.2. Milliy qádiriyat`lardı qálipestiriwdiń jolları

Buniń ushın jańadan du`zilip atırg`an sabaqlıqlardıń mazmuńında ádepi克ramlılıq mäselelsi turıwı kerek. Házirgi g`árezsizlik zamanımızda rawajlang`an erkin puxaralıq jámiyet ushın elimizdiń qaxarmanlıq islerinde ulıwma orta bilim beretug`ın mekteplerdiń roli ayriqsha. Sebebi, elimizde ańlı, sanalı, bilimli, hár tárepleme talantlı jaslardı ósirip tárbiyalap jetistirmey turıp jańa rawajlang`an jámiyet quriw mu`mkin emes.

Bul ushın mektepte qálegen pán mug`allimleri házirgi dáwir talabı bolıp turg`an jańa pedagogikalıq texnologiyani iyelewleri shárt. O`ytkeni, jańa pedagogikalıq texnologiya házirgi waqıtta elimizde u`zliksiz bilim hám tárbiya beriwdiń bas sıpatın belgileytug`ın boldı. Onı mektep ómirine tolıq belsendi engiziwge bizde tolıq sharayatlar hám mu`mkinshilikler jaratılg`an. Endi elimizde u`zliksiz bilimlendiriw sistemasına jańa pedagogikalıq texnologiyani engiziw nızamlılığ`ı kelip shıqtı.

O`zbekstan du`ńya ju`zindegı eń jas hám eń tez progressivlik jol menen rawajlanıp baratırg`an mámlekетler qatarınan orın alıp atır. Rawajlanıwdıń hámme tarawlarında O`zbekstan modeliniń ózine tán belgilerin ayriqsha kórsetiw ushın du`ńyalıq jańalıqtan hár tárepleme keń hám mu`mkinshiliginhe paydalaniwda iske asırıw záru`ligi tuwıldı. Xalqımızdıń abadan turmıs keshiriwi ushın alıp barılıp atırg`an bul ózgerisler keleshek áwladlarımızdıń salamat rawajlanıwına tiykar bolıp xızmet etedi. Tálim-tárbiyag`a bolg`an u`lken itibar, keleshek jaslarımızdıń tiyanaqlı bilim alıwına qolaylı shárt-sharayatlar tuwdırdı. Xalqımızdıń bala tárbiyası tuwralı tájiriybelerinen paydalaniwg`a, olardı tereńnen u`yreniwge imkániyatlar jaratıldı. Mine, solay eken, bul milliy miyraslarımızdıń u`yreniw házirgi ku`nde akutal` mäselelerden biri bolıp tabıladi. Milliy miyraslarımızdan sanalg`an xalıq dástanlarında jaslardı tárbiyalaw islerine u`lken diqqat awdarılg`an. Olardı óz Watanınıń sadıq perzentleri, óz elin qorg`aytug`ın mártnı insanlar etip tárbiyalawdı baslı maqset etip qoyadı. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında jaslardı milliy g`árezsizlik ruwxında

tárbiyalaw, olardı fizikalıq jaqtan shınıqqan, ádep-ikramlı etip kamalg`a keltiriwge ayırıqsha kewil bóligen. Mísal retinde aytıp ótetug`in bolsaq, «Alpamıs», «Qırıqqız», «Edige» , «Sháryar» h.t.b. dástanlarda óz elin sırtqı dushpanlardan qorg`aw, eldiń g`árezsizligin támiyinlewge bolg`an gu`res sáwlelenedi. Massagetlerdiń basshısı Tumaris óziniń tuwilg`an elin qorg`aw ushın gu`res alıp baradı hám ol sırtqı dushpandı jeńedi. O`ziniń balası dushpanlar qolina aldawshılıq penen tu`sip qalıwına qaramasdan, dushpandı jeńe bildi. Bul jerde aqıl-parasatlılıq u`lken járdem etedi.

Bunnan basqada qaraqalpaq xalıq dástanlarında qaharmanlılıqlardan kóplep mísal keltiriwiimshge boladı. Oladı pedagogikalıq jaqtan tereńnen u`yreniw bu`gingi ku`nnińeń áhmiyetli máselelerinen bolıp tabıladı. O`ytkeni, házirgi ku`nde jaslardı milliy g`árezsizlik ruwxında tárbiyalaw kerekli hám záru`rli islerden sanaladı. Gárezsizligimizdi qorg`aw, eldiń abadanshılıg`ına erisiw, Watanımızdı sırtqı jaman tásirlerden, házirgi ku`nde du`nw`yag`a qáwip salıp turg`an diniy ekstremizm hám terrorizmnən qorg`aw , olarg`a qarsı gu`resiwdi jaslar sanasına sińdiriw lazım. Bunıń ushın xalqımızdıń milliyy miyraslarından tálim-tárbiya barısında paydalaniw jaqınnan járdem beredi.

Qaraqalpaq xalıq dástancı bolg`an «Qırıqqız»da jaslardı Watansu`yiwshilik ruwxında tárbiyalaw, olardı milliy g`árezsizlik ruwxında tárbiyalaw islerinde ibrat alatug`in misallar og`ada kóp. Máselen, qızlarımızdı Gulayım batır qızday etip tárbiyalaw, ul balalardı Alpamıstay etip tárbiyalawdı aldımızg`a maqset etip alsaq boladı.

Házirgi ku`nde xu`kimetimiz jaslardı milliy g`árezsizlik ruwxında tárbiyalaw islerine ayırıqsha itibar qaratpaqta. Sebebi, elimizge jaman kóz qaras penen qatnasiq etip atırg`an ayırım ku`shlerge qarsı gu`resiwgħe tayar bolıwimiz kerek. Bul islerge jaslardı tayarlaw álbette, xalıq bilimlendiriwi tarawı hám keń jámiyetshiligimizdiń díqqatında turiwi lazım.

Álbette, bul islerdi balanıń kishi waqtlarının baslap alıp bariw maqsetke muwapiq keledi. Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde hár qıylı mazmunda dögerekler shólkemlestiriw unamlı nátiyjeler beredi. Mísal ushın «Xalıq awız

eki dóretpesi», «Alpamıs» h.t.b. dógereklerdi shólkemlestiriw mu`mkin. Bulardan basqa hár tu`rli mazmundag`ı dögereklerdi shólkemlestirw maqsetke muwapiq keledi.

Soniń ushında bulardan aqılg`a muwapiq paydalana alıw hár bir mug`allim hám tárbiyashınıń ku`ndelikli wazıypasına aylanıwı kerek.

1.3. Jaslardı milliy qádiriyatlarımız arqalı ádep-ikrmalılıqqa tárbyuiyalawdını házirgi waqıttag`ı awhalı

Házirgi waqıtta mekteplerimizde ádep-ikramlılıqqa tárbiyalaw máseleksi ayırıqsha orında turadı . Sebebi, ádep-ikramlılıq insanniń pazıyleti, onıń ishki du`nyasınıń kórinisi bolıp esaplanadı. Hár qanday insan du`nyag`a keliwden ol tárbiya alıwı kerek. O`zi jasap atırg`an jámiyettiń talaplarına say tárbiyalanıwı kerek. Álbette bul jerde xalqımızdını milliy qádiriyatları bizge járdem beredi. Ol miyraslardan biz `bala tárbiyasındag`ı ájayıp usıllardı kóriwimizge boladı. Qaraqalpaq xalqı kóp ásirlerdeng beri bala tárbiyalawdını usılların saqlap kegen. Házirgi waqıtta baslı máselel usı usıllardan maqsetke muwapıq paydalaniw bolıp tabıladı.

Mekteplerimizdegi házirgi awhal jaslardı ádep-ikramlı etip tárbiyalaw baslı wazıypa bolıp tur. Sonday aq bul pedagogika páni aldında turgan u`lken mashqala bolıp sanaladı. Bul másele tárbiya mashqalalarınan biri bolıp házirgi waqıtta onı ámelge asırıw ju`dá záru`r. Sebebi, insan ózine tán ádep-ikram qag`ıydalavına boysınıwı kerek. Jaslarımızdını xalqımızdını milliy qádiriyatlarına say háraket etiwi ushın tárbiyanıń mazmununda bulardı sáwlelendiriew lazım.

Buniń ushın jańadan du`zilip atırg`an sabaqlıqlardıń mazmuńında ádep-ikramlılıq máseleksi turıwı kerek.

Házirgi g`árezsizlik zamanımızda rawajlang`an erkin puxaralıq jámiyet ushın elimizdiń qaxarmanlıq islerinde ulywma orta bilim beretug`ın mekteplerdiń roli ayırıqsha. Sebebi, elimizde ańlı, sanalı, bilimli, hár tárepleme talantlı jaslardı ósirip tárbiyalap jetistirmey turıp jańa rawajlang`an jámiyet quriw mu`mkin emes.

Bul ushın mektepte qálegen pán mug`allimleri házirgi dáwir talabı bolıp turg`an jańa pedagogikalıq texnologiyani iyelewleri shárt. O`ytkeni, jańa pedagogikalıq texnologiya házirgi waqıtta elimizde u`zliksiz bilim hám tárbiya beriwdiń bas sıpatın belgileytug`ın boldı. Onı mektep ómirine tolıq belsendi engiziwge bizde tolıq sharayatlar hám mu`mkinshilikler jaratılg`an. Eń baslısı, **1997-jılı 29- avgustta «Kadrlar tayarlawdını milliy bag`darlama»sı**, O`zbekstan

Respublikasınıń «Bilimlendiriw xaqqında»g`ı Nızamı, al 1997-jılı 15-dekabrde «Bilimlendiriw haqqında» Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarg`ı Keńesiniń qararı qabil etildi. 1998-jılı 5-sanlı O`zbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń «U`zliksiz bilim beriw sistemásında mámleketlik bilimlendiriw standartları haqqında», 1998-jılı 13-mayda 203-sanlı «O`zbekstan Respublikasında ulıwma bilim beriwdi shólkemlestiriw haqqında»g`ı qararları tiykarında ulıwma orta bilim beriwdiń mámleketlik bilimlendiriw standartları tayarlandı. Endi elimizde u`zliksiz bilimlendiriw sistemاسına jańa pedagogikalıq texnologiyani engiziw nızamlılıǵ`ı kelip shıqtı.

O`zbekstan du`ńya ju`zindegı eń jas hám eń tez progressivlik jog menen rawajlanıp baratırg`an mámleketler qatarınan orın alıp atır. Rawajlanıwdıń hámme tarawlarında O`zbekstan modeliniń ózine tán belgilerin ayrıqsha kórsetiw ushın du`ńyalıq jańalıqtan hár tárepleme keń hám mu`mkinshiliginhe paydalaniwda iske asırıw záru`ligi tuwıldı.

Jańa pedagogikalıq texnologiya degen sóz «innovatsiya» degen at penen jáhán xalıqları pedagogikasınan qashshan-aq orın alıp ketken. Bul lektsiokonda «jańalıq», «reforma» degen sózler menen teńdey qollanadı. Dáslepki waqıtlarda bul sóz jámiyetlik, ekonomikalıq, sotsiallıq, hátte texnikalıq jańalıq hám rawajlanıwg`a baylanıslı aytılg`an. Soń bul sóz ulıwma jámiyetlik ómirde ju`z bergen barlıq jańalıqlarg`a qollana beretug`ın bolg`anlıqtan bilimlendiriw tarawındag`ı janalıqlarg`a da belsene qollanıp ketti. Sol ushın ol «jańa pedagogikalıq texnologiya» dep atalıp ketti.

Biraq bul teoriyalıq hám ámeliy máselelerge abaylap qatnas jasaw kerek. Mektep geypara mug`allimler pedtexnologiya degenimiz-du`ńyada qaysı jerden jańalıq tabılsa, sonı óz isińe engize beriwden ibarat-dep tu`siniwi mumkin. Olay emes. *ár bir pedagog duńyalıq pedagogikalıq jańalıqtıń negizinde óz materiallıq-texnikalıq bazanı qarastırıp óz milliyligińe, óz g`arezsizlik ideologiyańa tiykarlanıp, jańasha oylaw, jańasha islew, oqıw metodikalıq máselelerinde jetistiriw tiykarında u`zliksiz bilim beriw sistemasiń duńyalıq arenag`a shıg`arıwdıń jolların qarastırıwdan ibarat bolmaqlıǵ`ı kerek.

Házirgi zaman mekteplerinde qálegen pán mug`allimlerine pedagogikalıq texnologiyani iyelew ushın ol eń áweli onıń tómendegidey teoriyalıq tiykarların iyelewleri shárt. Birinshi, jańa pedpgogikalıq texnologiyaniń metodologiyalıq tiykarları neden ibarat ekenligin biliw. Ekinshisi, pedtexnologiyaniń quram bólekleri qanday. Ushinshisi, jańa pedtexnologiyaniń negizgi printsipleri nelerden ibarat ekenlige anıq bolıwı kerek. O`ytkeni, qálegen pedagogikalıq jańalıq erkin puxaralıq jámiyet du`ziw isene paydalaniwg`a sáykes kele bermewi mumkin. Sonıń ushın onı bul jámiyettiń metodologiyalıq negizleri menen salıstırıp u`yreniwge tuwra keledi. Máselen, erkin demokratıyalıq puxaralıq jámiyettiń teoriyalıq tiykarların alım akademik prezidenttiń miynetleri qurayıdı. Jáne de bul xalıqtıń Turan, Turkistan, Maverennaxr jerlerindegi uzaq ótmishtegi ilim, pán, tariyx negizleriniń gumanistlik dásturleri qurap turadı.

Ekinshisi, bilimlendirıw tarawları boyınsha pedagogikalıq innovatsiyaniń negizgi bag`darları tómendegidey tarawlardı óz ishine aladı.

1.Pedagogikalıq neologiya- bunda neo-jańalıq, logos-tálım. Jańalıq xaqqındag`ı tálım degendi ańlatadı. Jáne de ol jańalıq xaqqında tálım-u`yreniw, ózlestiriw, ulıwmalastırıw, juwmaqlaw degenlerdi de bildiredi.

2.Pedagogikalıq aksiologya-bul praktikada sinalg`an, dáliyllengen mag`lıwmatlar degendi ańlatadı. Bunda da jańalıq tańlap alınadı.

1.Praktikada qollanatug`ın bilim degendi ańlatadı. Bunda tańlap Pedagogikalıq praksologiya - praks-háreket, logos-bilim, aling`an jańalıq praktikada erkinshe qollanıwg`a boladı.

Biz endi bul jańa pedagogikalıq texnologiyaniń oqıw, bilimlendirıw, tárbiya másaielelerinde baslı printsiplerine su`yenip ámel qılıwımız kerek boladı. Jańa pedagogikalıq texnologiyaniń baslı printsipi házirgi waqıtlarda jańa qurıp atırg`an erkin puxaralıq jámiyetimizdiń bas printsipelerin qurap turadı. Máselen, bul jámiyyette hár bir adam du`ńyanı durıs tu`sınip jetisiw, hár bir jeke adam onda óz ornın tabıw ushın izleniw shárt degen printsiplerden ibarat.

Biziń elimizde birinshi printsip bolg`an másele, **1991**-jıldan g`árezsizlikti qolg`a kirgizgen ku`nnen baslap bilim hám tárbiyanıń maqseti, mazmuni tu`piykarınan jańalandı.

Al, ekinshi printsipte, didaktik máselelerdiń ob`ektiv nızamlılı-g`ın iske asırıw kerek boldı. Bul da **1997**-jılıdan baslap iske asa basladı. Al, endi bilimniń mazmunın, oqıw rejelerin, dásturlerin, oqıw bag`dar-lamaların, oqıw quralların tup tiykarınan ózgertiw zárurligi kelip shıqtı. Bul printsipte házirgi tolıq iske asırıp atır.

U`shinshi printsip-bilim hám tárbiyanı iske asırıw ushın hámme jerlerde shart-shárayatlar du`ziliw kerek. Ol ushın oqıwshılardıń ózinshe barlıq jańa xabarlardı oqıwına eristiriw kerek. Ásirese, oqıtıwshi oqıwshınıń óz betinshe bilim alıwına, óz betinshe ilimdi iyelewlerine eristiriw shárayatların jaratıw kerek. Eń baslısı jámiyetimizde oqıw, u`yreniwdi oqıwshılardın ózleriniń ishki ıqtıyajına aylandırıw máseleleri pedagogikalıq texnologiyaniń baslı printsipleriniń biri bolıp esaplanadı. Mine, usınday keń jańa pedagogikalıq texnologiyalıq printsiperge tiykarlang`an bilimlendiriw hám tárbiya tarawındag`ı payda bolg`an hár qanday ózgerisler, jańalıqlar, jańalanıwlar, «pedagogikalıq innovatsiya» dep atalıdı.

Mine, bunday dáwir talabı bolıp turg`an jańa pedagogikalıq texnologiyalıq printsiplersiz házirgi zaman mug`allimleri óziniń pedagogikalıq kásibinde abıroylı bolıp isley alıwı mu`mkin emes.

endi mektepte hár bir mug`applimniń ózine « jańa pedagogikalıq texnologiyani» iyelew, jetistiriw sheberligi u`lken wazıypa bolıp ju`klenedi. Sonıń ushın hár bir pedagog hár ku`ni tıńimsız oqıw, u`yreniw, izleniw, tájiriyye arttırip bariwına tuwra keledi. Bul ushın onıń eń birinshi járdemshisi házirgi zaman g`alaba xabar quralları bolıp esaplanadı. G`alaba xabar qurallarsız házirgi zaman mug`alliminiń pedagogikalıq wazıypańı atqarıw da qıyın. O`ytkeni, birinshi «innovatsiya» g`alaba xabar quralları arqalı du`ńyag`a taraladı. Sol ushın da O`zbekstan Respublikasında sońg`ı dáwirlerdegi sistemalasıp bir juwmaqqa kelgen «Milliy g`árezsizlik ideyası hám ondag`ı tiykarg`ı tu`sinikler hám printsipler» de de qalaba xabar quralların tómendegidey dep bahalag`an: «Galaba xabar quralları jámiyetshilik pikirlerin qáliplestiriw, milliy g`árezsizlik ideologiyasın xalqımız, eń

dáslep jas áwlad sanasına sińdiriwde ayrıqsha orın tutadı. Olar ruwxıy mádeniy reformalar barısı, bul bag`dardag`ı mashqalalardı jámiyet turmısınıń tu`rli-tu`rli tarawların tezlik penen sáwlelendiretug`ın eń áhmiyetli qural» - dep kórsete kelip,- g`alaba xabar quralları hár qıylı pikirler, ráńbáreń kóz-qaras hám erkin pikir aytıwg`a keń yol aship beriwi, turmısımızda ju`z berip atırg`an jańalanıw hám ózgerislerge adamlardıń sanalı mu`násibetin oyatıw, ob`ektivlik hám haqıyqatlıq printsiplerine su`yenip xızmet atqarıwı lazım» - dep kórsetedi.

Solay etip, jańa pedagogikalıq texnologiya menen qurallanıw- bul dáwir talabı. Sonıń ushın da Prezidentimiz İ.Karimov «Kadrlar tayarlawdıń milliy bag`darlamsı»n tolıq iske asırılıwı ushın, bul dástu`rdı orınlaytug`ın juwapker adamlardıń aldına men tómendegi wazıypalardı qoymaqshıman: jańa sabaqlıqlar, zamanagóy pedagogikalıq hám xabar texnologiyaların óz waqtında islep shıg`ıwdı hám iske asırıwdı baqlawg`a alıw záru`rli máselelerden biri dep esaplayman»- degen edi.

2-BAP. «Qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı jaslarda ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qáliplestiriwdiń jolları

2.1. Qaraqalpaq xalıq pedagogikasındag`ı xalıq dástanlarınıń tárbiyalıq imkániyatları

Elimizdiń g`árezsizlikke erisiwi menen tálim-tárbiya máselesine u`lken diqqat awdarılıp, tu`pkilikli reformalar ámelge asırılmaqta. Xalqımızdıń abadan turmıs keshiriwi ushın alıp barılıp atırg`an bul ózgerisler keleshek áwladlarımızdıń salamat rawajlanıwına tiykar bolıp xızmet etedi. Tálim-tárbiyag`a bolg`an u`lken itibar, keleshek jaslarımızdıń tiyanaqlı bilim alıwına qolaylı shárt-sharayatlar tuwdırdı. Xalqımızdıń bala tárbiyası tuwralı tájiriybelerinen paydalaniwg`a, olardı tereńnen u`yreniwge imkániyatlar jaratıldı. Mine, solay eken, bul milliy miyraslarımızdıń u`yreniw házirgi ku`nde akutal` máselelerden biri bolıp tabıladı. Milliy miyraslarımızdan sanalg`an xalıq dástanlarında jaslardı tárbiyalaw islerine u`lken diqqat awdarılg`an. Olardı óz Watanınıń sadıq perzentleri, óz elin qorg`aytug`ın mártnıñ insanlar etip tárbiyalawdı baslı maqset etip qoyadı. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında jaslardı milliy g`árezsizlik ruwxında tárbiyalaw, olardı fizikalıq jaqtan shiniqqan, ádep-ikramlı etip kamalg`a keltiriwge ayırıqsha kewil bólingen. Mısal retinde aytıp ótetug`ın bolsaq, «Alpamıs», «Qırıqqız», «Edige» , «Sháryar» h.t.b. dástanlarda óz elin sırtqı dushpanlardan qorg`aw, eldiń g`árezsizligin támiyinlewge bolg`an gu`res sáwlelenedi. Massagetlerdiń basshısı Tumaris óziniń tuwilg`an elin qorg`aw ushın gu`res alıp baradı hám ol sırtqı dushpandı jeńedi. O`ziniń balası dushpanlar qolina aldawshılıq penen tu`sip qalıwına qaramasdán, dushpandı jeńe bildi. Bul jerde aqıl-parasatlılıq u`lken járdem etedi.

Bunnan basqada qaraqalpaq xalıq dástanlarında qaharmanlılıqlardan kóplep mısal keltiriwiimshge boladı. Oladı pedagogikalıq jaqtan tereńnen u`yreniw bu`gingi ku`nnińeń áhmiyetli máselelerinen bolıp tabıladı. O`ytkeni, házirgi ku`nde jaslardı milliy g`árezsizlik ruwxında tárbiyalaw kerekli hám záru`rli islerden sanaladı. Gárezsizligimizdi qorg`aw, eldiń abadanshılıq`ına erisiw, Watanımızdıń sırtqı jaman tásirlerden, házirgi ku`nde du`nw`yag`a qáwip salıp turg`an diniy ekstremizm hám

terrorizmnen qorg`aw , olarg`a qarsı gu`resiwdi jaslar sanasına sińdiriw lazım. Bunıń ushin xalqımızdıń milliyy miyraslarından tálim-tárbiya barısında paydalaniw jaqınnan járdem beredi.

Qaraqalpaq xalıq dástanı bolg`an «Qırıqqız»da jaslardı Watansu`yiwshilik ruwxında tárbiyalaw, olardı milliy g`árezsizlik ruwxında tárbiyalaw islerinde ibrat alatug`ın misallar og`ada kóp. Máselen, qızlarımızdı Gulayım batır qızday etip tárbiyalaw, ul balalardı Alpamıstay etip tárbiyalawdı aldımızg`a maqset etip alsaq boladı.

Házirgi ku`nde xu`kimetimiz jaslardı milliy g`árezsizlik ruwxında tárbiyalaw islerine ayıraqsha itibar qaratpaqta. Sebebi, elimizge jaman kóz qaras penen qatnasiq etip atırg`an ayırım ku`shlerge qarsı gu`resiwshe tayar bolıwımız kerek. Bul islerge jaslardı tayarlaw álbette, xalıq bilimlendiriliwi tarawı hám keń jámiyetshiligidıń dıqqatında turıwı lazım.

Álbette, bul islerdi balanıń kishi waqıtlarından baslap alıp bariw maqsetke muwapiq keledi. Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde hár qıylı mazmunda dögerekler shólkemlestiriw unamlı nátiyjeler beredi. Mısal ushin «Xalıq awız eki dóretpesi», «Alpamıs» h.t.b. dögereklerdi shólkemlestiriw mu`mkin. Bulardan basqa hár tu`rli mazmundag`ı dögereklerdi shólkemlestirw maqsetke muwapiq keledi.

Soniń ushində bulardan aqılg`a muwapiq paydalana alıw hár bir mug`allim hám tárbiyashınıń ku`ndelikli wazıypasına aylanıwı kerek.

2.2. Sabaq barısında milliy qádiriyatlardı qáliplestiriw usılları

O`zbekstanniń sırt eller menen baylanısınıń ózi bu`gingi jas áwladtıń kórkem mádeniyatına, ulıwma adamzatlıq bilim- lerdi iyelewine tásir etip, kásiplik kónlikpelerin du`ńya standartları dárejesine shıg`ıwdı wazıypa etip qoymaqtı.

Miliy qádiriyatlarımız, u`rp-ádet hám dástu`rlerimiz qayta tiklenip hám tag`ıda gu`llenip rawajlang`anda g`ana jámiyetimizde ju`rgızılıp atırg`an ózgerisler tabıslı ámelge asadı. Sebebi, ruwxıy baylıq tiykarı bolg`an-bilimli, pikirlewdiń jańa usılına iye adam keleshek hám rawajlaniwdıń jolina márdana qádem qoyadı.

Demek, xalqımızdıń mádeniy miyrasın, tereń hám hár tárepleme u`yreniw, ruwxıy qádiriyatların bekkemlep, jetilistirip, bul dástu`rlerdi respublikamızda jasawshı hár bir insanniń sanasına sińdiriw, jas áwladtı jetik, pidayı shaxslar etip tárbiyalawdag`ı eń bir quramalı mashqala bolıp tabıladı. Sonlıqtan da respublikamızda sońg`ı dáwirde kórkem ónerge ayraqsha dıqqat berilip, bul haqqında bir neshshe qararlar hám ilajlar qabil etildi.

Prezidentimiz miynetleri menen shıg`ıp sóylegen bayanatlarında g`árezsizligimiz sebepli turmısımızdıń barlıq salalarında ju`z berip turg`an ózgerisler, sonıń ishinde kórkem óner dóretpelerini milliyligi, u`rip-ádet hám dásturlerimizdiń tikleniwi milliy maqtanışımız, milliy ózligimizdi biliwdiń tikleniwi milliy maqtanışımız, milliy ózligimizdi biliwdiń tag`ı da bekkemlenip hám qayta qáliplesiwi u`lken isenim hám maqtanış penen sóz etilip kelenbekte.

Bizge málım su`wretlew óneri milliy qádiriyatımızdıń bir belgisi, jámiyettiń ruwxıy-ag`artıwshılıq tiykarların kórsetiwshi xalqtıń derlik milliy ózligin, pikir hám oy du`ńyasınıń tereńligi hám qatlamların ańlatıwshı kórkem ónerdiń bir salası.

Sebebi, tas hám ag`ashtıń dóregen ápiwayı miynet quralların paydalaniw, oq jaydıń oylap tabılıwı hám ań ańlaw, ottan paydalaniwdıń dástu`rge aylanıwı, metalldan paydalaniw h.t.b. du`retiwshilik insan oy-pikiriniń jemisi. Erte

dáwirdegi dáwir kórkem óneri, oylaw, sezeniw qáliplesiwden kórkem ónerdi Frantsiyaniń Fon de Gom, Lyasko, Nio hám İspaniyaniń Al`tamir u`ńgileri diywallarına islengen su`wretlerde, Frantsiyaniń Limeyil` u`ńgirinen tabılg`an, tastıń ju`zine islengen haywanlar padasınıń su`wretlew óneriniń jámiyet turmısındag`ı áhmiyetli ornın belgilewshi dáliller desek boladı.

G`árezsizlik sharapatı menen «xalıqtıń bóleklengeń» kórkem ónerimizge jańasha kóz qaras penen qaraytug`in dáwirge jetistik. Respublikamızdıń kórkem óneriniń ótmish, mádeniyati, Oraylıq Aziyaniń áyyemgi dáwir mádeniyati menen birge tereńlestirilgen hám keńeytilgen bag`darda joqarı hám arnawlı oqıw orınlarında oqılatug`ın boldı, bir qansha sabaqlıqlar, oqıw-metodikaoıq qollanbalar tiykarında u`yrenilip atrı. Házirgi waqtta mekteplerde su`wretlew óneri sabaqlarında áyyemgi óner Evropa mámleketerindegi arxeologlarımız tárepinen tabılg`an óner u`lgilerine qarap emes, bálkim ózimizdiń Oraylıq Aziya, tap usı respublikamızdıń mádeniy miyraslarımız, qádiriyatlardan biri bolg`an biybaha kórkem óner du`rdanalarına tiykarlanıp u`yrenilip, jańa basqıshıta ótip kelinbekte. Kórkem óner dóretpesi arqalı áyyemgi dáwirdiń biziń waqtımızg`a shekemgi u`lgiler-miynet quralları, u`y buyımları, bezeniw zatları jetip kelgenligi málim. Olardan adamlardıń estetikalıq hám diniy kóz qarasları, mádeniyati, kórkem óner haqqındag`ı áyyemgi yamasa og`ada eń dáslepki pikirlerin biliwimizge dawamında tapıraq astında qalıp ketken mádeniy estelikler, u`y-jaylar, bárine buyımlardag`ı oyma su`wretler menen nag`ıslar sol dáwir tariyxın u`yretiwge járdem beredi, tiykarg`ı nusqaları ózimizdiń jerimizdegi Zarautsay mísalınan da kórinedi eń ótmish adamlarınıń ruwxıy du`ńyasın biliwge xızmet etedi.

Su`wretlew óneri sabaqlarında oqıwshılardıń milliy qádiriyatlarg`a kóz-qarasın qáliplestitriwde bir neshshe basqıshlardı-ilajlardı ámelge asırıw mu`mkin: - Kórkem óner esteliklerine sayaxatlar shólkemlestiriw; -Xalıq kórkem óneriniń belgili wákilleri M. Nábiev, R. Chariev, R. Axmedov, A. Abdullaev, N.Qozıbaev, A.Mırzaev h.t.b. dóretken su`wretlerdiń kóshirmelerin kórsetiw , «Viktorina» keshelerin ótkeriw hám pikir talasın shólkemlestiriw, -O`tmishtegi miyrasımızdı

kórsetetuqın dástu`r u`rp-ádetlerimizdi, milliy qádiriyatlarımızdı esletiwshi estelikler haqqında sáwbet ótkeriw, -Xalıq qol óneri ustaları dóretken buyımlar, nag`ıs, oyma, ganch, zergerlik, toqıw, tigiw u`lgilerin u`yretiw itibarg`áa ılayıq. Su`wretlew óneri sabaqları oqıwshılardıń estetik talg`amın asırıwda, olardı joqarı mádeniyatlı , dáwirge say jaslar etip tárbiyalawda ayırıqsha orın iyeleydi. Solayts etip, kórkem óner sabaqları oqıwshılardı milliy mágengiyat, milliy qádiriyatqa hu`rmet penen qarawg`a, kórkem óner dóretpelerin hám tariyxıń esteliklerimizdi qádirlewge , Watang`a sadıqlıq ruwxında tálım alıwına bag`darlasa, óz aldına qoyg`an wazıypalı tolıq orınlag`an boladı.

Shańaraqta balanı tuwrı tárbiyalaw shárt-sharayatları. Ata-analar óz balalarınan qanday kisiler tárbiyalap jetistiriwlerin, onda qanday páziyletler payda qılıwları ushın anıq oylawı kerek. Balanı tuwrı tárbiyalaw ushın onı jaqsı biliw hám túsiniw kerek. Bunıń ushın pedagogikalıq bilimler kerek boladı. Olar ata-analarınıń bala minezin tuwrı taliqlawg`a, onın tárbiyası ushın tuwrı joldı tańlawg`a járdem beredi. Ata-analar bala tárbiyasında pedagogikalıq ádeplilikke boysınıwları kerek. Pedagogikalıq ádebi ne ózi.

Bul, balag`a bolatug`ın múnásebette ólshemge boysınıw, yag`níy balanıń sanasına, qálbine, shaxsına tásır etetug`ın tárbiyalıq sharalardı onıń jas ózgesheliklerin, imkaniyatların esapqa alıp bar sharayatına qarap tanlay biliwi.

Pedagogikalıq ádebi-balayı tárbiyalawdag`ı sheberlik bolıp, bug`an tárbiyashılardı úyretkendey ata-analardı hám úyretiw kerek. Ata-analar óz minezi, minez-qulqın shólkemlestiriw biliwleri, balanıń qálbinde. Sanasında ne bolıp atırg`anın seze alıwları, sog`an qarap qarım-qatnas qılıwdı biliwleri kerek.

Soniń menen bir qatarda balalarg`a talapshań qatnasta bolıwları, olarda erk, sana, minez, óz qattı-háreketi ushın basqalar aldında juwap beriwdi tárbiyalawları kerek .

Keyinshelik barıp ata-analardıń pedagogikalıq ádebi balalarda kórine baslaydı, bul aldın eliklew tárinide kórinse, keyinraq ádetke aylanadı hám olar dostınıń tabısqı erispegenligi yaki tábiyg`ıy, fizikalıq kemshılıgi ústinen

kúlmeytug`ın, úlkenlerdiń sózi hám isine aralaspaytug`ın, ózin tartipsiz tutıp júretug`ın, óz minezindegı kemshiliklerin dúzetiwge urınatug`ın bolıp qaladı.

Shańaraqtıń turmıs mádeniyati, shańaraq ag`zalarınıń bir-birine húrmetli qatnası hám pútin sem`yalıq turmısın tuwrı shólkemlestiriwdi óz ishine aladı. Bunday tártipsiz shańaraqlarda tárbiya alıp atırg`an balalar áste-sekin úlkenlerdiń turmıs tájiriybelerin iyelep baradı. Bala menen sáwbetlesiw balanı ata-analarına jaqınlastırıdı, olar ortasında mehir-aqibet kusheyedi.

Shańaraqta kún tártibine boysınbasa, úydegi jumıslar shańaraq ag`zaları ortasında túwrı bólistirilmese, shańaraqta hayalg`a natuwrı qatnasta bolınsa, ishkilikpazlıq hám basqa illetler hukim súrse, bunday shańaraqta ósken bala joqarı tásırsheńligi, turmıslıq tájiriybesi kem bolatug`ınlıq`ı sebepli waqıyalardı ózi ózbetinshe tuwrı bahalay almaydı, sonıń nátiyjesinde ol úndemes, qopal hám parishanxatır bolıp qaladı.

Balaniń tárbiyasına sem`yadag`ı sırtqı shárt-sharayat úydin úskeleneniwi, gigienalıq, ulıwma mádeniyat hám estetikalıq talg`amg`a juwap beriwi hám tásır etedi. Balaniń normal rawajlanıwı ushın hár bir shańaraqta kerek shárt-sharayat balaniń oynawı hám shug`ıllanıwı ushın ayrıqsha jay bolıwı kerek. Balalar úyde tazalıqlı bolıwları, úy úskeleneleri hám óz buyımların asırawları kerek.

Shańaraqtıń ulıwma dáramatı shańaraq ag`zalarınıń ortasında hár bir shańaraq ag`zasınıń zárúrligin esapqa alıp, tuwrı sarıplanıwı tiyis. Balalar shańaraqta oyınsıqlardı jıynastırıw, kitaplardı jay-jayına qoyıw, óz orın-kórpesin jıynastırıw, úy haywanların kútiwde qolınan kelgeninshe járdem beriw sıyaqlı islerge tartılıwı kerek .

Ata-analar balalardıń minez-qulqın jaqsı biliwleri, olarda bala tárbiyası ushın juwakershilkti asıradı. Olar balag`a hár túrli talap qoyadı hám tálim-tárbiya isin izbe-izlik penen ámelge asıradı.

Arnavlı pedagogikalıq bilimlerdi iyelew balalardı baqlawshılıqtı, logikalıq oylawdıń ápiwayı formaların ósiriwge, balalar miynetı hám oyınına tuwrı basshılıq qılıwg`a, balalar minezin tuwrı taliqlawg`a járdem beredi .

Ata-analardı erte jaslı balalar fiziologiya hám psixologiyasın biliwleri balanı sawlıg`ın saqlawg`a. g`amxorlıq qılıw onı háreketlerin mádeniy, gigienikalıq kónlikpelerin rawajlantırıw tili, qarım-qatnas xızmetin óstiriwge járdem beredi.

Balalardı ózbetinshelikti óstiriw, olardı qıyınsılıqlardı jeniwge úyretiw, ondag`ı erkти bekkemlewge zárúr áhmiyet beredi.

Usı menen birge balalardı tárbiyalawda olardıń ózine tán ózgesheliklerin biliw hám onı itibarg`a alıw zárúr. Hár bir bala jası teń bolg`an ekinshi baladan óziniń qızıg`ıwı, qábileti hám minez-qulqı menen pariq qıladı. Bir túrdegi jag`dayda hár bir bala ózin hár qıylı tutadı biri uyatshań, tartınshaq, basqası dögerek-átirapta bolatug`ın waqıyalarg`a sezgirlik penen qatnasta boladı. Sonın ushın, ata-analar hár bir balag`a onıń ózine tán joldı tanlaydı.

Shańaraq ag`zaları ortasındai óz-ara húrmet, birgeliklik, shańaraqtıń jaqsı jolg`a qoyılg`an ishki turmısı tárbiyada zárúr áhmiyetke iye boladı. Shańaraq ag`zaları ortasındag`ı unamlı qatnalar miyrbanlıq, óz-ara húrmet, g`amxorlıq, watanparwarlıq, miynetsúyiwshilik keypiyatı, ulıwma tártip hám sem`yalıq dástúrler, balalarg`a úlkenler qoyatug`ın talablar zárúr rol` oynaydı .

Balanı tuwrı tárbiyalawda onıń aldingda ata-ananiń abroyı joqarı bolıwı kerek, bunıńsız tárbiya bolıwı múmkin emes. Ata-analardıń puqaralıq kórinisi, turmısı, isleri, jurıs-turısı, jámiyet aldında óz shańarag`ı menen juwapkershilik sezimi olar abroyınıń tiykari. Miynet hám sotsial xızmetti sem`yalıq wazıypalar menen qosıp alıp baratug`ın, óz balarınıń turmısına qızıqatug`ın hám olarg`a sheberlik menen basshılıq qılatug`ın ata-analar en abroylı kisiler dir - bulardıń hámmesi hám anag`a, hám atag`a teńdey tiyisli.

Balalarg`a qoyılatug`ın talablarda birlik bolıwı ulıwma pedagogikalıq printsp esaplanadı. Mektepte hám. shańaraqta hám bul printspke ámel qılıniwı kerek. Shańaraqta balalardı tárbiyalawda tómendegi shártlerge boysınıw kerek :

- a) balalar tárbiyası ushın juwapkershilicti seziw;
- b) pedagogikalıq bilimlerden xabardar bolıw;

v) balag`a bolg`an mehir-muhabbattı og`an talapshańlıq qılıw menen qosıp alıp barıw.

İnsanniń qanday kisi bolıp jetisiwi kóp tárepinen shańaraqtagı tárbiyag`a, ata-ananıń juwapkershilige, bala tárbiyasınıń ulıwma nızamlıqların jaqsı bilip, turmista olarg`a qanshelli ámel qılıwg`a hám baylanıslı.

Jámiyyette bala tárbiyası ata-analardıń shaxsiy isi bolmay, olardıń sotsial waziypası. Ata-analar óz balalarınıń tárbiyası ushın jámiyetke keltiretug`in paydası menen bahalanadı. Ata-analar óz balalarınıń tiykari tárbiyashiları esaplanadı. Sonıń ushın olar perzentlerin óz xalqının en jaqsı úrp-ádetleri hám shańaraqlı dástúrleri ruxında jaqsı páziyletli, bilimdan, mádeniyatlı shaxs qılıp tárbiyalawları kerek.

Tárbiya kóp tárepli, uzaq dawam etetug`in protsess. Balanı orap alg`an ortalıqtın hámmesi- adam lar, nárseler, qubılıslar, onın sangasında, minez-qulqında málim iz qaldıradi, onı ózgertiredi hám rawajlandıradı. Ata-ananın burıshı mine usı rawajlanıwdı ziyreklik menen basqarıp barıw. Ata-analar mehiri, g`amhorlıg`ı balalar ushın suw hám hawaday kerek.

Sog`an qaramay kópshilik shańaraqlarda bala tárbiyası boyınsha júdá qıyın jag`daylar júzege kelmekte, ayrim jas ata-analardıń turmişqa, bala tárbiyasına jenilteklik menen qarawları, ishiw hám basqa jag`imsız isler menen shug`illaniw nátiyjesinde kóp shańaraqlar buzılıp ketmekte, nátiyjede bunday awhaldan tiykarınan balalar qattı azap shekmekte, yag`niy buzılg`an shańaraqlardag`ı balalar ya anasız, yaki atasız, ayrim hallarda tirik jetim bolıp, balalar úylerine tapsırılmaqta. Juzege keletug`ın jag`day pedagoglardıń bunday shańaraqlar menen shug`illaniwı, olarg`a bala tuwilg`andan baslap onıń tárbiyası menen shug`ullaniwg`a májbür ekenlikler túsindiriwlerin talap etedi.

Shańaraqliq tárbiyanıń kóp mashqalaları ata-analardıń pedagogikalıq bilimlerdin xabarsız ekenlikleri arqasında juzege keledi. Bunday ata-analardıń kópshiliği moral`, huquqtanıw, psixologiya hám pedagogikalıq bilimlerdi bilmeydilar. Bul bala tárbiyasında jag`imsız waqıyalarg`a sebep bolmaqta.

Ata-analardı pedagogikalıq bilimlerdin xabardar qılıw olardı bala tárbiyasına tan pedagogikalıq bilimler menen qurallantırıdı. Házirgi waqıtta mektepke shekemgi jastag`ı balalarg`a tálım hám tárbiya beriwdiń ilimiyyiykarlang`an is tájiriybelerine tayanıp islep shıg`ılg`an dizimi bar bolıp, bala tárbiyası tuwrısındag`ı bul bilim tájiriybelerdi ata-analar, pedagoglar, psixologlar, shipakerler, xuquqtanıwshılardıń lektsiyalarınan, radio hám teleessitriwlerinen, gazeta-jurnallar materiallarınan bilip alıwları múmkin .

Ata-analarg`a mólscherlengen, olardıń oylawın hám ámeliy xızmetin kusheytiriwshi. Shańaraqta balanıń minezin hám ózleriniń tárbiyalıq tásırın taliqlawg`a úndewshi pedagogikalıq bilimlerdi jáneke keńirek tarqatıw kerek.

Házirgi waqıtta respublikamız basshalarınıń tiykarg`ı díqqat-itibarin jámiyyette juz berip atrıg`an jag`ımsız waqıyalardı jog`altıw, shańaraqlarg`a, kóp balalı analardıń perzentlerine jaqsı tárbiya beriwlere, shańaraq tárbiyası hám sotsiavl tárbiya birligin bekkemlewge qaratılg`an. Baplanıń den-sawlıg`ın saqlaw hám onı tárbiyalawda shańaraq tiykarg`ı rol` oynaydı. Bekkem, ruwxıy hám adep-ikramlılıq deni-saw shańaraq jámiyet rawajlaniwınıń tiykarg`ı faktori .Balalar baqshasınıń shańaraq menen islesiw formaları.

Mektepke shekemgi tárbiya mekemesi tárbiyashılarıńıń shańaraq menen alıp baratug`ın is mazmununa tómendegiler kiredi.

Bala tárbiyası, shańaraqtı bekkemlew, analıq hám balaqtı qorg`aw boyınsıha mektepke shekemgi tárbiya mekemesinde ámelge asırılıp atırg`an islerdin mazmunı menen tanıstırıp bariw ata-analarga óz perzentleriniń tárbiyası ushın mámlekет hám jámiyet aldında juwapker ekenliklerin tusintirib bariw, ata-analardı bala tárbiyası ushın zárúr bolg`an bilim, kónikpelerden xabardar qılıw (balalardıń jas, anatomikalıq-fiziologiyalıq hám ruxıy ózgeshelikleri, olardı shańaraqta tárbiyalawdıń mazmunı. Metodi. Shárt-sharayatlari menen tanıstırıw) bala tárbiyasında shańaraq menen birgelikte. Balanı tuwrı tárbiyalawdı qadag`alap bariw, shańaraq tárbiyasınıń en jaqsı úlgilerin úyreniw hám xalıqlastırıw .

Bala baqshada iyellegen en jaqsı páziyletlerdi shańaraq sharayatında dawam ettirip, shańaraqta iyelegen eń jaqsı paziyletlerin balalar baqshasında qollansa islegen jaqsı nátiyjelerge erisiw múmkin.

Tárbiyashilar shańaraq tárbiyasına tán tajiriybelerdegi jaqsı islerdi kórip qalmay, onı qollap-quwatlaw hám usı tiykarda ata-analar itibarın bala tárbiyasında sheshilmegen wazıypalarg`a qaratılıwı tiyis.

Joqarıdag`ı islerdi rejeslestiriw, shólkemlestiriw hám olar basshılıq qılıwg`a juwapker shaxs esaplanadı.

Ata-analar menen islesiw boyınsha reje dúziledi . Bul reje pedagogikalıq keneste sheshiledi. Rejede ulıwma hám gruppavlıq májilisler, ata-analar ushın ashıq esik kúnleri. Sáwbet hám másláhátler. Atalıq shólkemlerde kórgezmeler shólkemlestiriw hág`m kontsertler qoyıp beriw, sonın menen birge bul ilajlardı ótkeziw waqıtları hám og`an juwapker bolg`an shaxslar belgilenedi.

Ata-analar menen alıp barlatug`ın islerdin temaları hám mazmunı tárbiyashi-metodistin rejesingde hám tárbiyashınıń kalendar` rejesinde kórsetiledi.

Ata-analar menen islesiw boyınsha júda kóp islerdi tárbiyashi-pedagog ámelge asıradı, ol bala tárbiyasında juz beretug`ın ózgerislerin hámmeden kóbirek kóredi hám balalar turmısı menen jaqınnan tanısız boladı . Ol ata-analarg`a balalar tárbiyasında nelerge kóbirek itibar beriw kerekligi,olardı mektep tálimine tayarlaw, den-sawlıg`ın saqlaw, awqatı hám kún tártibin tuwrı shólkemlestiriw hám basqalar tarawında usımlıar berip baradı.

Balalar baqshası hám shańaraq ortasında birge islesiwdi ornatıwda baqsha baslıq, pedagoglar kollektivi hám ata-analar birgelikte aktiv qatnasiwı tiyis. Sonda bala tárbiyasında kútilmegen nátiyjelerge erisiw múmkin .

Ata-analar menen islesiwde tómendegi ayrıqsha is formalarının paydalanylادı sáwbetler, másláhátler, shańaraqlarg`a bariw, ayırım ata-analardı baqshag`a mirat etiw, ayrıqsha estelikler hám kóshirme papkalardan paydalaniw .

Balanın úyine bariwdan kózlegen maqseti – shańaraq sharayatı, balanıń shańaraqtag`ı minezi, qızıg`ıwları, ata-anası hám shańaraq ag`zaları menen tanısız

, sonın menen birge ata-anaların bala tárbiyasınıń nátiyjeli usılları menen tanıstırıw hám shańaraqtıq bala tárbiyasındag`ı jaqsı tájiriybelerin úyrenedi.

Tárbiyashı balanıń úyine tekseriwshi sıpatında emes, balki dos, bala tárbiyasındek qıyın jumısta járdem beriwshi sıpatında barıwı, shańaraq ag`zaları menen jaqsı qatnasta bolıwı kerek . Tárbiyashı hár bir shaqaraqqa hár waqıt barıúdan aldın óz aldına anıq máqset qoyıwı, qaysı temada sáwbetlesiwin aldından belgilep alıwı tiyis. Ata-analarga beriletugın sorawlar puxta oylangan bolıwı kerek .

Sáwbet sonday düziliwi kerek, tárbiyashı menen ata-ana bir-birlerin jaqsı túsiniwleri, olar ortasında isenimli baylanısı ornatılıwı kerek. Shańaraqqa barıwdan aldın tárbiyashı usı shańaraq tuvrısında (ata-analardıń minez-qulqı, shańaraqlı qatnaslar, balanıń rawajlanıw dárejesi tuvrısında) málim túsinikke iye bolıwı kerek . Tárbiyashı ata-analar húrmeti hám isenimin qazanmaq ushın aldı menen ata-analarg`a balanıń jaqsı páziyletleri tuvrısında sóylep beredi hám shańaraq ag`zalarınıń perzentleri tuvrısındag`ı pikirlerin bilip aladı hám balanıń úydegi turmısın qanday shólkemlesitiriw kerekligin, og`an nelerdi oqıp hám sóylep beriw múmkınlıgi, balanıń kún tártibi, onı shańaraq miynetinde qatnastırıw, úlkenlerge xúrmət ruxında tárbiyalaw sıyaqlı tálim-tárbiya isleri mazmuni hám usılları boyınsıha usınıslar beredi .

A`lbette, tárbiyashınıń shańaraq menen alıp baratug`ın isinde balanıń jası, múmkınhılıkleri, ózine tán ózgeshelikleri itibarg`a alındı .

Tárbiyashınıń ata-analarg`a beretug`ın usınıs hám másláhátleri isenimli bolıwı ushın ata-analar yaki shaqaraqtıń basqa ag`zaları mektepke shekemgi tárbiya mekemesine mirát qılınadı . Bunda ata-analar yaki seyil shıg`ıwdan aldın ol qanday kiyinip atırg`anın kóredi hám balalardıq uqıp hám múmkınhılıklerine isenim payda qıladı .

Shańaraqqa barıwdıń maqset hám mazmuni tárbiyashınıń rejesi hám esabatında, kúndelik dápterinde kórsetiliwi múmkın. Tárbiyashı hár bir balanıń shańarag`ına jılında keminde g` márte barıwı kerek.

Ata-analar menen alıp barılatug`ın islerdiń mazmuni ren-beren bolıp, onda ayırim máseler birgelikte sheshilewi kerek. Máselen, balalardı tárbiyalawda shańaraqtıń roli, ata-analardıń waziypası tuvrısındag`ı nızamlar, ballaardı mektepke tayarlaw haqqında, mektepke shekemgi tárbiya mekemeleriniń jıllıq is rejesi tuvrısında, ata-analar jámiyetshiligiń isi haqqındag`ı máseleler solar qatarınan . Bul máselelerdi kollektiv bolıp sheshiw ushın ata-analardıń gruppası hám ulıwma mágilisleri, másláhátlar, konferentsiyalar, ata-analar kesheleri sıyaqlı is formaları kollektiv is formlarına kiredi .

2.3. Sabaqtan tis jumislarda jaslarda xalıq dáchtanların u`yreniw arqalı milliy qádiriyatlardı qáliplestiriwi

Qaraqalpaq xalqınıń awız eki dóretpelerinde xalqımız-díń tariyxı, onıń turmısı, jaqsılıq hám jamanlıq haqqın-dag`ı oy-pikiri, kóz-qarası, ómirlik tájiriybesi sáwlelengen.

Qaraqalpaq awız eki dóretpesiniń keń tarqalg`an tu`rleri-nen bir ertekler. Ertekler belgili bir dáwirdiń dóretpesi g`ana bolıp qalmastan, al ásirler dawamında xalıqtıń tariyxın, arzıw-ármanın, turmısın, ádep-ikramlılıq tu`sının, áwladtan-áwladqa jetkizip, xalıq penen birge jasap kiyatırg`an xalıq dóretpesi bolıp esaplanadı.

Erteklerdi hár bir insan, hár bir dáwir adamı su`ysinip tińlaydı. O`ziniń esitkenin geyde ózgertip, tolıqtırıp, jańa tu`rge endirip, jańa mazmunlar payda etip, basqa adamlarg`a jetkizip otıradı. Erteklerdiń adamlarg`a bunday ku`shli tásir jasawınıń, olardıń umıtılmay tińlawshınıń yadında uzaq waqıt saqlanıp qalıwınıń tiykarı nedeW Onıń sebebi erteklerdiń tińlawshılardıń dıqqatın ózine tarta alatug`ınday mazmununuń qızıqlı, joqarı poetikalıq mazmunda qurılıwın-da, olardıń turmışlıq hám tárbiyalıq áhmiyetke iye bolıwında bolıp esaplanadı. Onda xalıq oyınıń, pikiriniń, kóz-qarasınıń ulıwmalastırılg`an tu`rde beriliwinde. Sonlıqtan da ertekler bir neshshe míňlag`an jıllar boyı umıtılmastan áwladtan-áwladqa ótip jasap kelmekte.

Xalıq awızında aytılıp ju`rgen hár bir ertekte xalıqtıń ku`n kórisi, u`rip-ádeti, ádep-ikramlılıg`ı, oy-pikiri, arzıw-ármanları, tábiyatqa, jámiyetlik turmısqa qatnasi sóz etiledi.

Olarda haqıyqatlıqqa tuwrı kelmeytug`ın, tábiyattan tis ku`shler jin, peri, dáw, jer astı patshalıq`ına bariw, gilemdi minip ushıw, ólgendi tiriltetug`ın suw hám t.b. ushırasqan menen de erteklerde xalıqtıń belgili bir hádiyseler haqqında qıyalıy tu`sınıgi berilgen.

Ertekler, ásirese, balalarg`a ku`shli tásir jasaydı, balalar ózleri jaqsı kórgen, ózlerine unag`an erteklerden ku`shli tásir-lenip, onı uzaq waqıt umıtpaydı, aytıp

ju`redi. Sebebi, olardan bala jaqsılıq penen jamanlıqtıń, ádep-ikramlılıq penen ádepsizliktiń gu`resin, hadallıqtıń, ádilliktiń ádepsizlikti jeńiwin, ótirikten shınlıqtıń u`stem bolıwin, jamanlıqtıń áshkaralaniwın, hadallıqtıń adamdı óz ármanına jetkizetug`ınlıg`ıń kóredi.

Ertekler qıyalıy, ármanlar tiykarında payda bolg`an. Xalıq aspan sırin ashıp, kosmos keńligin iyelew maqsetinde gilem-samolettı oylap shıg`ardı. Gózlegen jerine tez barıp jetiw qıyalına baylanıslı jelayaqtı payda etti. Adam awırıwin jeńilletiw ármanı tiykarında ólgendi tiriltetug`ıń janlı suw hám káramatlı almanı dóretti. Bulardıń báriniń tiykarı dóretiwshilik miynet ekenligin kórsetedi.

Qaraqalpaq xalıq ertekleriniń jámiyetlik-siyasiy hám tárbiyalıq áhmiyeti ju`dá ullı. Ertekler óziniń tereń mazmunlılig`ı menen, ádebiy ótkirligi menen adam sezimine ku`shli tásir etedi. Sebebi, onda xalıq danalıg`ıń hám onıń kóp ásirlık erteklerin oqıwshılardıń ádep-ikramlılıq tu`sigin rawajlandırıw, aynaladag`ı qubılıs, waqıyalar haqqında ózlik oy-pikirin aytwg`a u`yretiw ushın paydalaniw ku`tá u`lken nátiyje beredi. Anıg`ında, biziń jámiyetimizdiń sanalı, jedel ag`zasın qáliplestiriw wazıypasın ámelge asırıwda erteklerdiń tárbiyalıq roli ku`tá ullı.

O`ytkeni, qaraqalpaq xalıq ertekleri oqıwshılardı miynet su`yiwshilikke, doslıqqqa, adamgershilikke u`yretedi, u`lkenlerge hu`rmet, kishkenelerge mehriban bolıwg`a tárbiyalaydı, ózinde Watan su`yiwshılıktı, batırıqtı, márqliktı turı sólilikti, yag`nıy balalarg`a eń joqarg`ıń ádep-ikramlılıq sıpatların qáliplestiriwge járdem beredi.

Qaraqalpaq xalqı ásırler dawamında adamlar arasındag`ı qarım-qatnasqa ayriqsha kewil awdarg`an, adam ómirin gózzalandıratug`ıń adamgershilik sıpatların jaslardıń qarım-qatnasına endiriwge umtılğ`an hám olardı minez-qulıq normasınıń tiykarına aylandırıw ushın háreket etken. Bunday hárekettiń turmıs, adam ómiri ushın áhmiyetin, ómirdi gózzal-landırıwshi qásiyetin ertek qaharmanlarınıń is-háreketi arqalı sáwlelendirgen. Usı adamgershilikli sıpatlardı iyelep, onı óziniń minez-qulıq qádesi etip alıwg`a u`yretip otırg`an. Sonlıqtan da erteklerdi mekteptegi tálim-tárbiya isinde paydalaniw, oqıtıw hám tárbiyalaw isiniń mazmunın bayıtadı, onıń tásırlılıgin arttıradı, nátiyjeliligin támiynleydi.

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde jaslardı tárbiyalawda oqıwdıń áhmiyeti ayrıqsha sóz etiledi. Olarda oqıwdıń awır qol miynetin jeńilletip, adam ómirin gózzallandıratug`ınlıǵ`ı, gózlegen maqsetke jetiw imkanın payda etetug`ınlıǵ`ı, aql-oyın ósirip, parasatlı, ádep-ikramlı insan bolıp qálipestiriw tiykarın rawajlandıratug`ınlıǵ`ı kórsetiledi.

Misali «Aqıllı qız» erteginiń mazmunında oqıwdıń áhmiyetliligin bayanlaw tiykar boladı. :sh ag`ayinli jigit jas waqtinan baslap óner iyelew ushın umtiladi. Ata-anası olardı oqıwg`a beredi. Olar óz bilimin kóteriw ushın basqa qalalarg`a oqıwg`a ketedi. Oqıw olardıń aql-oyın tolıqtıradı, parasatlılıqqa u`yretedi. *ár tu`rli kitaplardı oqıw arqalı olar adamlar arasındag`ı qarım-qatnastiń adamlarda qanday sezim qubılışların, is-háreketlerdi payda etetug`ınlıǵ`ıń u`yrenedi hám bul jag`day olardı adamgershilik sıpatların rawajlandırıwg`a umtıldıradı. Olar hár bir is-háreketti tereń oylana otırıp ámelge asırıw jolların u`yrenedi.

Ertek mazmuni oqıwshılarg`a oqıwdıń, óner u`yreniwdiń áh-miyetin ashadı. Oqıwshılar óner u`yreniw jolindag`ı qıyınsıı-lıqtı kóredi. O`nerdi u`yreniw ańsat keshpeytug`ının, tek shıdam-lı, harmay-talmay, awırmalılıqqa kónip, izlenip tózimlilik pe-nen háreket etken adam g`ana ónerdi mu`násip iyeley alatug`ınlı-g`ıń, ónerdiń turmıs ushın ju`dá záru`r ekenligin tu`sınip jetedi.

Soniń menen birge olar óner adamg`a u`lken isenip sezimin, ruwxıy jetiklik payda etetug`ınlıǵ`ıń ańlaydı. Bul oqıwshılar-da óner adam ómirin gózzallandıratug`ıń, turmıs abadanlıǵ`ıń támiyinlewshi tiykarg`ı faktor ekenlige isenim payda etedi. Nátiyjede, oqıwshılarda bilim tiykarların iyelew ushın umtılıw qáliplesedi.

Qaraqalpaq erteklerindegi tiykarg`ı temalardıń biri hadallıq, haq niyetlilik.

Xalıq erte waqittan baslap-aq adamdag`ı ádep-ikramlılıq qásiyetlerdiń biri hadallıq penen haq niyetlilikti ku`tá joqarı bahalag`an, tek hadal adam g`ana qanday qıyınsılıq bolsa da jeńip ózlerineń ómir tájiriybesindegi hádiyseler arqalı, balalardı hadallıqqa, kisige qıyanet etpewge tárbiyalap otırg`an.

Usınday tkmalar «Amanat aman saqlaydı», «Aq kewilliniń atı azbaydı, tonı tozbayı» atlerteklerdiń mazmunın qurag`an. Erteklerdegi hadallıqa hám haq

niyetliliktiń ulıwma ádep-ikramlılıq qádeleriniń turmısqa asıwı adamlar arasındag`ı qarım-qatnastı gózallandırıwdı, turmısın, oylag`an maksetine erisiwge bag`dar beredi degen tiykarg`ı oydi sáwlelendiredi.

«Amanat aman saqlaydı» erteginiń baslı qaharmanı shopan. Ol barlıq ómirin baydıń qoyların bag`ıw, solardıń bas sanın kóbeytiw ushın háreket etiw menen ótkezedi. Shól daladag`ı shopanlıq xızmeti ushın baydan bir jılg`a alg`an miynet haqısı jalg`ız qoy. Ertek mazmunı da usı shopanniń háreketi, onıń jalg`ız qoyına baylanıslı waqiyalar dógereginde rawajlanadı.

Shopan baydıń qoyın bag`ıp ju`redi. Bir ku`ni qoyg`a qasqır shabası. Biraq shopan qoylardı qırq`ılıq penen qorg`ap qasqırg`a aldırımaydı, qasqır ashlıqtan óliw halına keledi. Shopanniń qoylardı aldırımaytug`ınlıq`ına kózi jetkennen soń. qasqır shopang`a óz awhalın aytıp, jalınıwg`a májbu`r boladı. Mine usı jerde shopanniń ádep-ikramlılıq qásiyeti, joqarı adamgershilik qásiyeti ayawshılıq, g`amxorlıq etiw, azap shekken waqıtta qolınan kelgen járdemin beriw, hátteki buring`ı dushpanı bolsa da ol mu`shkil halg`a tu`skende og`an keshirimlilik penen qatnas jasawg`a umtılıw, kisige qıyanet etpew sáwlelenedi.

Shopan qasqırdıń ashtan beli buratılıp, zordan ju`rgenligin kórgennen keyin, onı ayayıdı, og`an qolınan kelgen járdemin kórsetip. Onı mu`shkilin jeńilletiwge oylaydı.

Shopan qasqırg`a bir qoydı alıwg`a ruxsat etedi. Shopan qoylardı bir jerje iyirip turadı, qasqır qoylarg`a shabası. :shret shapqanda da qasqırdıń awzına shopanniń baydan bir jıllıq miynet haqısına alg`an jalg`ız qoy iline beredi.

«-Qasqır jora,-deydi shopan, -endi sag`an nesip etken meniń qoyım eken, nede bolsa jey g`oy, biraq, terisin soyıp alayın»¹. Shopan qasqırg`a óziniń jalg`ız qoyın beredi.

Álbette, bul jerde xalıq shopanniń ádep-ikramlılıq qásiyetin ku`tá ayqın ashadı. Onıń qasqırg`a baydıń bir qoyın uslap beriwinede bolatug`ıń edi. Bayg`a «qasqır alıp ketti,- dep aytar edi. Bunday etkende shopan bayg`a qıyanet islegen bolar edi. Xalıq óziniń su`yikli qaharmanlarınıń hadallıǵ`ıń kórsetiw maqsetinde

¹ Каракалпак халық ертектери. Нөкис, Қарақалпақ Мәмлекетлик баспасы, 1956-жыл. 12-бет.

oni bunday unamsız qádeminen qaytaradı. Kisige qıyanet jasaw, haramlıq islew unamsız qásyet adamda qıynawshılıq, ku`yinshilik sezimniń payda bolıwına alıp keletug`ın háreket bolg`anlıqtan, kózi qıymay, ishinen gu`yzelese de, shopan háreketi arqalı bunday isti mal degende jalg`ız qoyın óziniń ata dushpanına kózi qıyıp óz erki menen beriw onı ámelge asırıw tek ádep-ikramlı adamg`a g`ana tán qásiyet ekenligin, tek ar-hu`jdanı taza, haq kewilli adam g`ana usınday saqıylıqqa bariw ekenligin kórsetedi,

Shopan qasqırg`a jalg`ız qoyın bergende hesh qanday óziniń jeke mápin, paydasın oylamay, tek ayawshılıq sezimi tiykarında háreket etedi. Nátiyjede, usınday qásiyeti ushın hadal, haq niyetli, saqıylıq, hesh qanday jeke mápti gózlemegen isi ushın shopan ármanına jetedi, u`lken baylıqqa iye boladı.

Ertek tek shopaniń haq nm-iyetlilik háreketin sawlelen-dirip g`ana qoymastan, xalıqtıń amanatqa bolg`an kóz-qarasın, yag`níy amanatqa qıyanet etpew barlıq waqitta adamdı apattan saqlaydı degent tu`sigin dálilleydi. Kárwanshilar shopanniń tapsırmasın orınlaw, onıń bergen terisin pullap, oylarına hesh qanday jamanlıq almay kiyatırg`anda, tu`nde kárwanniń aynalasına temir qorg`an payda bolıp, qaraqshılar tonaydı. Bul mifologiyalıq waqıya tu`nde kárwanniń aynalasın temir qorg`anniń qorshap turıwı qıyal negizinen payda bolg`an menen, onıń tiykarında ádep-ikramlılıq herekettiń amanatqa qıyanet jasamawdıń qwdiretli ku`shin kórsetip, tı́lawshılardıń hadallıq sezimlerin tárbiyalaw ideası jatırg`anlıg`ın kóriwge` boladı.

Adamdı gózzallandıra tu`sip, onıń alamlar arasında abıroyın kóteretug`ın ádep-ikramlılıq qásiyet tiykari adamnıń haq niyetliliginde, kewilinde dıq saqlamay keshirimli bolıwında, jamanlıqqa jaqsılıq háreket penen juwap qaytarıwg`a umtılıwında.

Usınday kóz-qarasta háreket etetug`ınlardı xalıq hu`rmetlep, olardıń gózlegen maqsetine jetetug`ınlıq`ın kórsetip, «Aq kewilliniń atı azbaydı, tonı tozbayı» deydi. Sol sebepten bolıw kerek usı atamadag`ı ertektiń mazmuni joqarıdag`ı ideya tiykarında qurılg`an. Eki ag`ası mal-mu`lkin sarp etip, azıp-tozıp ju`rgen jerinen inisi u`yne ákelip bag`adı. Biraq ta olar biraz waqıt inisiniń u`yinde ju`rip

toying`annan keyin, inisin óltiredi, barlıq du`nyasın alıp ketedi. İnisi ózindegı sıyqırılu ju`zikiń kómegi menen tiriledi.

İnisi ag`alarınıń urlıq islep, adamlardan tayaq jep, azap shegip ju`rgenlerin tag`ı da kóredi. Ag`aların ayaydı, olardı u`yne ertip ákeledi. Hu`rmetlep ku`tedi. Ag`alari tag`ı da og`an jamanlıq islep, onı óltirip mal-mu`lkin tonaydı. İnisi tag`ı da sıyqırılu ju`zikiń kómegi menen tiriledi. Ag`alari barlıq mal-mu`lkti sarp etip, urlıq penen ku`n kóredi, adamlardan tayaq jeydi, azap tartadı. İnisiń olarg`a bolg`an bawırmalıq sezimine jawızlıq háraketleri menen juwap beredi. Biraq ta inisi birdeyine ag`alarınıń haramlıq is háraketin keshiredi, hesh waqıtta kewilinde dıq saqlamaydı. Bárhama tuwısqanlıq sezimdi hu`rmetlep, onı barlıq nárseden joqarı qoyadı. Barlıq waqıtta olarg`a u`lken isenim, u`mit penen qaraydı. Ag`aların bár-hama keshirip, bawırına tartıp, olarg`a ózindegı tereń tuwısqan-lıq muhabbatı menen qatnas jasaydı, olardıń jawızlıq, hara-mılıq is-háraketlerden tu`binde bas tartpaytug`ınlıg`ına iseni-mi bekigennen soń g`ana, yag`niy u`sh retke shekem ag`alari óz hár-e-ketlerin qaytalay bergennen keyin g`ana, u`sh retke shekem qaharmandı sıyaw erteklerde qáliplesken usil, inisi olardı darg`a astıradı. Sebebi ag`alari bir anadan tuwg`an inisine, onıń baylıg`ın iyelew maqsetinde u`sh ret qastıyanlıq islep, keshirilmes awır qılmış jasaydı. Sonda da inisi olarg`a inilik kishilik penen qatnas jasap, olardıń háraketin keshirip, óziniń inilik minnetin inabatlı orınlap otıradı. Tek ag`alarınıń jawızlıq háraketten qol u`zbeytug`ınlıg`ına, bergen antların hesh qanday orınlamaytug`ınlıg`ına, minezin du`zetiw ushın umtılmaytug`ınlıg`ına tolıq kózi jetip, isenim payda bolg`annan keyin g`ana inisi olarg`a, ilajsızdan, eń keyingi hám awır jazanı qollanıwg`a májbu`r boladı. Sonday bolsa da, inisi ag`alarınıń ózine islegen qastıyanlıq, jawızlıq hárketi ushın emes, al birinshiden adamlarg`a ádep -ikramlılıqtı bekkemlew, jamanlıqtı jaqsılıqtıń jeńetug`ınlıg`ına isenim payda etiw, ekinshiden, óziniń mámleketinde ádillik ornatıw ushın háraket etiwshi patsha ekenligin dálillew maqsetinde qollanadi. Sonlıqtan da, olardıń inisiniń bul isin jawızlıqqa qarsı bag`darlang`an háraket ekenligin mug`allimniń ashıp beriwi tiyis.

Ertektiń mazmuni oqıwshılarg`a ku`shli tásir etedi. Olar ertekte jaqsılıq penen jamanlıqtı, ádep-ikramlılıq penen ádepsizliktiń gu`resip, ádillikiń ádilsizlikti jeńiwin, shın-lıqtıń ótirikti áshkara etiwin, hadallıqtıń adam turmısın gózzallandırıp, onı óz maqsetine jetkizetug`ınlıg`ın kóredi. Bul olarda ádillik, haq niyetlilik, hadallıq, shınlıq g`ana adamgershilikli qásiyetlerdi bekkemleytug`ınlıg`ına isenim payda etedi, olardı ómirdi optimistlik kóz-qarasta qabıllawg`a u`yretedi.

Qaraqalpaq xalqı barlıq waqıtta hadal miinetti jokarı bahalag`an miynetkesh adamdı hurmet etip, miynet su`yiwshi-likti jaslarg`a ádep ikramlıqtı belgisi retinde u`lgi etip aytıp otırg`an. Sonlıqtan da, miynet adamı xalıq awız eki ádebiyatında tiykarg`ı temalardıń biri bolıp kelgen. Mısalı, «Shámshiy hám onıń hayalı» atlı ertekti alayıq. Ertekte hadal miynet adam turmısınıń mazmuni hám tiykari ekenligi bayanlanadı. Áyyemgi bir qalada Nur degen usta boldı. Nur adamg`a eń kerekli nárse óner, al ónerdi u`yreniw ushın oqıw kerekligin óziniń ómir tájriybesi arqalı biledi. Sonlıqtan da ol jalg`ız ulı Shámshiydi tog`ız jasınan oqıwg`a beredi. Bundag`ı maqset jas waqtınan baslap ilim tiykarları menen qurallandırıw boladı. Balasın on altı jasına shekem oqıtqan Nur endi ónerge u`yretiwdi maqset etedi. Nátiyjede, atasınıń u`yretiwi arqalı shámshiy ustalıq ónerdiń barlıq sırların hár tárepleme ózlestiredi.

Gárejetten tarıg`ıw, tamaq tappay asharshılıqqa ushıraw Shámshiydi miynet etiwge májbu`rleydi. Awılda islep tapqanı ku`ndelikli tamag`ınan awıspag`annan keyin, Shámshiy hayalınıń aqlı menen basqa jaqqa talap izlep ketedi. Shámshiydiń óz óneriniń jemisin paydalaniwg`a háreket etiwine hayalınıń sózi sebepshi boladı. Bul arqalı xalıqtıń hayalg`a bárhama hu`rmet penen qarap, onı qısılıg`an jerde tuwrı sheshim qabıllap, tuwrı yol kórsetetug`ın aqıl iyesi dep, onıń menen sanasqanın kóremiz.

«Shámshiy neshshe ku`nler yol ju`rip, bir qalag`a keledi. Sol qalada bir bay bar edi. Ol bay ózine jaqsı jay saldırıw ushın ustag`a mu`táj edi. Shámshiy jumıs

izlep, áne sol baydín u`yine baradı. Bay jayın salıwg`a Shámshiydi usta etip jallap aladı»²

Shámshiydiń oqıwınıń paydası usı jerde kózge tu`sedi. Ol dáslep jaydín jobasın sızadı, neshe bólme, qanday bolıp salınıw kerekligin qag`azg`a tu`siredi. Usılay etip, Shámshiy arxitekturalıq tu`sıniktiń xalıq turmısında ayraqsha orın tutatug`ınlıǵ`ın ólshestirip, joba boyınsha salıng`an jay turmıs ushın qolaylı, adamdı ózine tartatug`ınday, og`an ku`shli tásır etetug`ınday sulıw bolıp shıg`atug`ınlıǵ`ın kórsetedi.

Jaydín zaman talabına say bolıp shıg`ıwı ushın qurılısshilar bilim menen bir qatarda adamdı miynetke iytermeleytug`ın ruwxıy kóterińkilikte u`lken áhmiyetke iye. Shámshiy sanalı miyneti nátiyjesinde qurg`ın jasaytug`ınday g`árejet tabadı, óziniń óneri menen tanılıp, isi arqalı ózi haqqında unamlı pikir tuvdıradı, al bul hadal miynet g`ana adamnıń gózlegen maqsetine erisiw mu`mkinshiligin beretug`ınlıǵ`ına isendiredi hám oqıwshılardıń miynetti su`yiwshiligin rawajlandırıwda ku`shli unamlı tásır jasayıdı.

Xalıqtıń ónerdi ku`tá joqarı bahalaytug`ınlıǵ`ı, ónerdiń qájetliligine bolg`an unamlı kóz-qarası basqa da, qaraqalpaq xalıq ertekleriniń mazmununuń tiykarın qurayıdı.

«Xan qızın alg`an bala» erteginde xan óziniń qızın eń kerekli ónerdi iyelegen balag`a beretug`ınlıǵ`ın aytadı. Xanniń bul kóz-qarasın, onıń baylıqtan ónerdi joqarı bahalag`anlıǵ`ın, óner bul baylıqtıń gilti ekenligine tu`singenligin kórsetedi. Xan jarlı balanıń óneriniń qásiyetin kórgennen keyin, og`an kewili tolıp, óziniń qızın beredi. Bul arqalı xalıq adamdı mal-mu`lkli etip, gózlegen maqsetke jetkizetug`ın birden-bir ónerdi iyelew kerekligin, ol ushın erinbey miynet islew qájetligin kórsetedi.

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde adamlar arasındag`ı qarım-qarnastiń unamlı hám unamsız tárepleri de sáwlelenedi. «Qubılı batır» erteginde menmenliktiń, ór kókirekliktiń unamsız aqıbeti sóz etiledi.

² Qaraqalpaq folklorı. 2-tom, Nokis «Karakalpakstan» baspası, 1989 j. 281-6.

Qubılı óz qatarınan ku`shi, aqılı artıq, merek-toylardı basqaratug`ın awıldag`ı jigitlerdiń biri bolıp jetisedi. Alısqanın alıp uratug`ın ku`shi, dushpannan qorıqpaytug`ın qarsı shabatug`ın batırılıq Qubılada ózin adamlardan artıq sanaytug`ın joqarı uslaytug`ın sezimin rawajlandıradı.

Bul onda menmenlik, óz aytqanınan qaytpaytug`ın qásiyetti payda etedi. Ertekte adamgershilikli minez-qulıq penen menmenlik sıyıspaytug`ın qásiyet ekenligin, tákabbırlıq adamdı azdıratug`ın unamsız is-háreketlerge alıp keletug`ınlıg`ın hár tu`rli waqiyalar arqalı isenimli su`yretleydi. Ertekte Qubılınıń azapqa tolı jag`dayg`a ushirasıwınıń tiykarg`ı sebebi, onıń menmenligi ekenligin dálillew arqalı jaslarda menmenlikke jerkenishli sezim menen qatnas jasawdı qálipllestiriw maqseti qoyılg`an.

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde jaslarg`a ádep-ikramlılıq tárbiyasın beriw, olarda miynet su`yiwshilikti qálipllestiriw, ónerdi u`yreniwge umtılıwshılıg`ın rawajlandırıw menen birge, jaslarda ata-anag`a minnetdarshılıqtı, perzentlik parızın seziniwdi tárbiyalaw tiykarg`ı temalardıń biri bolıp tabıladı.

Ata-anag`a bolg`an g`amxorlıq, perzentlik parızdı orınlaw ádep-ikramlılıqtıń ag`la kórinisi bolatug`ınlıg`ın dálilleydi. Ata-anag`a minnetdarlıg`ın umıtqan perzentten hesh qanday jaqsılıq is, ádep-ikramlılıq háreket ku`tiwdiń mu`mkin emes ekenligin sóz etedi. Mektep oqıwshılarınıń turmısında ertekler u`lken tárbiyalıq áhmiyetke iye. Oqıwshı ertektiń mazmununuń ápiwayılıg`ı, qızıqlılıg`ı, ondag`ı qaharmanlardıń ziyrekligi, shaqqanlıg`ı, tuwrılıg`ı, tiliniń kórkemliği, baylıg`ı hám tazalıg`ı ushın jaqsı kóredi. Ertek oqıwshını óz qaharmanla-rınıń qızıqlı is-háreketleri menen qızıqtıradı, ádillik penen jaqsılıqtıń, jawızlıq penen haramlıqtıń u`stinen jeńske erisiwin sáwlelendirili arqalı tolg`andıradı, unamlı su`yikli qaharmanniń quwanış-qayg`ısnan ortaqlasıw sezimin qálipllestiriwi menen birge, tárbiyalıq mu`mkinshilikleri menen ózine tartadı, ádep-ikramlılıq tu`siniğini qálipllesiw tiykarın payda etedi.

Oqıwshılarg`a qaharmanlardıń sezimin, bastan keshiriw-lerin ashıwda ádep-ikramlılıq háreketlerdiń sáwleleniwi arqalı oqıwshılardıń aqıl-oy tu`sinigin rawajlandırıwda qaraqalpaq xalıq ertekleri ku`tá tásırıli qural, sebebi ertek

qaharmanları ózlerinrń psixologiyasınıń ápiwayılıg`ı, háreketleriniń anıqlıǵı menen ku`tá tu`sınikli, qabillawg`a qolaylı. Sonlıqtanda baslawish klass oqıwshılarıń turmısında ertekler ayırıqsha orın tutadı.

Oqıwshılar sol waqtınan baslap- aq ertekler menen tanısa baslaydı. Kinoteatrda, televideńie arqalı kórgen, ata-analarınıń, aytıp beriwi arqalı esitken ertekleri oqıwshılardıń sezimine ku`shli tásir etip, olardı mazmun qızıqlıǵı menen ózine tartıp, qıyalın rawajlandıradı, ádep-ikramlıq tu`sınigin keńeytedi, turmısqa estetikalıq qatnasın qáliplestiriwde u`lken járdem beredi. Al bul wazıypanı jemisli tu`rde ámelge asırıw mug`allimniń ertekti sabaqta ótiw protsessinde alıp barg`anis usılıníń tásirliligue tikkeley baylanıslı. Ol ushın mug`allim oqıwshılardıń ertektiń mazmunın durıs qabillawına erisiwi tiyis. Bul birinshiden, mug`alimniń oqıwshılarda shıg`arma mazmunın qabillawg`a belgili dárejede dıqqat awdariwdı payda ete biliwine, ekinshiden, shıg`armaniń tásirli oqlıwına, u`shinshiden, qaharmanlardıń ádep-ikramlılıq sıpatlarınıń ruwxıy jag`daylarınıń, emotsioliq sezimleriniń oqıwshınıń ju`rek tolqıwın payda eterliktey dárejede ashılıwına, tórtinshiden, oqıwshılardıń shıg`armaniń su`wretlew usılın hám til kórkemliginiń ayırıqshvalıǵıń tu`sındiriwine baylanıslı.

Mug`allim sabaqta eń aldı menen oqıwshılardıń qanday erteklerdi biletug`ınlıǵıń anıqlayıdı hám olarda ne haqqında aytılatug`ınnı sorayıdı. Bunnan keyin mug`allim taza temanı aytıp, onda oqıwshılardıń ne menen tanısatug`ınlıǵıń, nelerdi bilip alatug`ınlıǵıń aytadı. Bul oqıwshılarda temag`a qızıq`ıwshılıq payda etip shıg`arma mazmunın qabillawg`a psixologiyalıq tayarlıqtı qáliplestiredi. Nátiyjede, oqıwshılardıń sabaqqa janlı, jedelli qatnasıwin ámelge asıradı. Bular temanı ótiw protsessinde oqıwshılardıń dıqqatın qaharmanlardıń ádep-ikramlılıq háreketlerine awdariw, adamgershilik tu`sınigin keńeytiw mu`mkinshiligin beredi. Temanı ótiw protsessinde oqıwshılardıń dıqqatın ertek qaharmanlarınıń ádep-ikramlılıq qásiyetine awdariw arqalı olardıń tu`sınigin keńeytiw wazıypası ámelge asadı.

Mug`allim ertekler menen islesiw dáwirinde eń dáslep ertekti oqıwshılardıń jaqsı qabil etiwine erisiwi tiyis. Oqıwshıda óz qıyalı arqalı ertektegi háreketke

aralasıw niyetin payda etip, qıyal hám ertek qaharmanınıń kelbetin kóz aldına keltire alatug`ınday etip qabillawına erisiw, sol háreket hám waqıyalarg`a pikir aytıw uqıplılıg`ı, óz sezimin kórsetiw kónlikpesin payda etiw kerek. Sonda g`ana, oqıwshı ertek mazmunın tereń ózlestire aladı, ondag`ı su`wretlengen waqıyag`a sezim kóterińkiligi menen aralasadı, is háreketlerdiń ádep-ikramlıq háreketlerin tuwrı tu`sinedi.

Xalıq ertekleri óziniń qurılısı boyınsha awızsha aytıw ku`tá qolaylı, ertekshi ertekti aytqan waqıtta ózi sol waqıyanı kórgen adamday tásirlene otırıp aytadı. Bul tińlawshını ózine tartıp tásirlendiredi. Sonlıqtan da, ertek mazmunın awızsha aytıp beriw onıń mazmunın tekst boyınsha oqıp beriwden nátiyjeli tásirli boladı.

Mug`allim oqıwshılarg`a ertek mazmunın awızsha tásirli etip aytıp beredi. Mug`allimniń shıg`arma mazmunın hár tu`rli dawıs tolqını, sóylew tipi menen logikalıq pát tu`sirip qaharman háreketine, minez-qulqına sáykes háreketlerdi aytıp beriwi oqıwshılardıń ertek mazmunın tolıq hám tereń tu`siniwine, hár bir qaharmanniń is-háreketine qarap ózlerinde belgili bir kóz-qaras hám pikirdi payda etiwine járdem beredi. Mug`allimniń ertek mazmunın oqıwshılarg`a awızsha aytıp beriwi, ertek mazmunınıń tásirli aytılıwı, aytıwshı menen tińlawshı arasındag`ı baylanısti bek kemlep, oqıwshılar dıqqatın mug`allimniń qıymılı hám sózine awdaradı. Bul arqalı mug`allim, birinshiden, oqıwshılardıń basqa hesh nársege kewil bólmesten barlıq oyın, dıqqatın itibarin aytılıp atırg`an waqıyanıń barısına qaratıp tińlap otırıwına erisse, ekinshiden, hár bir oqıwshınıń qıymılı bet-álbeti arqalı, qaysı qaharmanniń qanday háreketi, oyı oqıwshılarg`a tásir etip, olarda qanday sezim payda etkenligin baqlap otırıw mu`mkinshiligin beredi.

Álbette, bunnan barlıq jag`dayda, hámme háreketlerdi tek awızsha aytıp beriw arqalı g`ana gózlegen maqsetke erisiw mu`mkin degen juwmaq shıqpawı kerek. Egerde mug`allim ertekti awızsha aytıp beriw oyındag`ıday bolıp shıqpaytug`ınlıg`ına kózi jetse, ertekti awızsha aytıp beriwdenbass tartıp ertek mazmunın tekst boyınsha tásirli oqıp beriwine de boladı. Ertektiń mazmunı boyınsha pikir alasıw da oqıwshılardıń sanalı tu`sinkke iye bolıwında u`lken járdem etedi. Mug`allimniń qoyg`an sorawı oqıwshılarg`a qaharman is-

háreketleriniń maqsetine, payda bolıw sebebine, ayırım waqıyalar arasındag`ı baylanısti tereńirek tu`siniwine járdem etedi, qaharmannıń is-háreketleriniń ádep-ikramlılıq`ın anıg`ıraq qabillaydı, háreket penen oylaw arasındag`ı baylanısti tolıq ańlatadı.

Oqıwshılar kóbine is-hárekettiń ishki sırına birden tu`sınip kete bermeydi. Og`an baslawısh klass oqıwshısınıń oy órisiniń rawajlanıw dárejesi jetkilikli bolmaydı. Sonlıqtan, oqıwshınıń ertek mazmunına tereńirek enip, mánisine sáykes tu`sınik toplap, qaharmannıń háreketlerine qarata pikir payda etiwine mug`allimniń bag`darlawshı sorawlari kóp járdem etedi. Ertektiń mazmunı tuwralı oqıwshınıń tu`sıniği tereńirek hám sanalıraq bolıwı ushın mug`allim sorawdı oqıwshınıń oyına qozg`aw salatug`ınday dárejede etip beriwi kerek. Sonda g`ana oqıwshı qoyılg`an sorawg`a juwap qaytarıw ushın qaharmannıń is-háreketine óz kó-qarasın bildiredi hám óz pikirin kerekli jerde tiyanaqlı dáliller menen aytıp tastıyıqlaydı. Nátijede, oqıwshı shıg`arma mazmunın óz sózi menen aya biliwdi u`yrenedi hám oqıg`an tekst mazmunı tuwralı pikir ju`rgiziwdıń baslang`ısh tiykarların iyeleydi. Bul oqıwshılarda logikalıq oydiń rawajlanıwına, olardıń shıg`arma qaharmanınıń is-háreketine belgili bir pikir aytıw kónlikpesiniń payda bolıwına alıp keledi.

Sabaq dáwirinde materialdıń tárbiyalıq tásırlılıgin art-tırıp, gózlegen maqsetke erisiw ushın onı durıs paydalana bi-liw bul mug`allimniń sistemali jumıs alıp barıwına, bilimine hám óz mamanlıq`ına bolg`an juwapkerli qatnasına, dóretiwshilik izleniwshiligine, onıń metodikalıq sheberligine, sabaqtı shólkemlestire biliw uqıplılıq`ına tikkeley baylanıslı.

Sabaqtıń hár bir basqıshınıń belgili bir dárejede oqıwshılarg`a bilim beriwy hám tárbiyalawda ózine tán xızmeti bar. Sonlıqtan da sabaqtı ótpesten burın mug`allim tiykarg`ı eki máseleni sheship alıwı tiyis. 1. Oqıwshılar usı material arqalı neler haqqında óz tu`sıniklerin keńeytedi. Ádebiy qaharmanlardıń qanday ádep-ikramlılıq is-háreketleri oqıwshılarg`a ashıp beriledi. 2. Shıg`armaniń ideyalıq mazmunın, qaharman háreketiniń ádep-ikramlılıq`ın qalay etip, qanday jollar menen ashıw kerek. Bul máseleni sheshiw ushın mug`allim ertekti aldın ala bir neshe ret oqıp shıg`adı, oqıwshılardıń ádep-ikramlılıq haqqındag`ı tu`sıning

bekkemlewde qanday ózinshe jańalıq qosıw kerekligi anıqlanadı. Dástu`rge aylang`an sabaq qurılısı oqıwshılarg`a ertek qaharman háreketleri arqalı ádep-ikramlılıq tárbiya beriwdi ámelge asırıwda talapqa juwap bererlik dárejede járdem bere almaydı. Sabaqtıń bunday qurılısı oqıwshılar sanasına tema mazmunın jetkizgeni menen, oqıwshılardıń oy-pikirin rawajlandırıwda tásiri az boladı. Al, oqıwshılarg`a ádep-ikramlılıq tárbiya beriw oqıwshılardıń háreketti durıs seziniwin, onı sanalı tu`rde qabıllawın rawajlandıra otırıp, olardıń qaharman is-háreketine óz oyın, óz kóz-qarasın bildiriwin, is-hárekettiń ádep-ikramlılıq mazmunın ayra biliw uqıplılıg`ın qáliplestiriwdi talap etedi. Sonday-aq, sabaqtıń tásırlılıgi mug`allimniń temanı tallaw u`stinde alıp baratug`ın is usılına da baylanıslı bolatug`ının esapqa alıw kerek.

Oqıwshılarg`a ádep-ikramlılıq tárbiya beriw tek unamlı háreketlerdiń tásiri menen g`ana emes, al ádebiy qaharman unamsız háreketlerin, turpayı qılıqların áshkaralap, onnan jerkeniw sezimin qáliplestiriw arqalı da alıp barıladı.

Erteklerdiń oqıwshılardı ómirdegi turmışlıq qubılıslar menen tanıstırıwda u`lken bilim beriwhilik áhmiyeti bar. Ol ómirdegi waqıyalardı oqıwshılardıń kóz aldına aynıtpay sol turmıstag`ıday dizbeklep kórsetip otırmastan, onı kórkemlik qurallar arqalı sıpatlaydı. Sonlıqtan da ertekiń ideyasın, ondag`ı oydi oqıwshınıń ańlay biliwin qáliplestiriw oqıwshıda óz betinshe pikirdi rawajlandırıw isi menen tıg`ız baylanıslı. Sebebi ádebiy shıg`armaniń hár bir bólimi shıg`armaniń ideyası hám mazmunın ashiwg`a sáykeslenip qurılatı. Al oqıwshılardıń bullardı tuwrı sezinip, qabıllawı olardı ádep -ikramlıqqıa tárbiyalawda áhmiyetli orn tutadı. Sonlıqtanda sabaq barısında ádebiy shıg`armaniń kórkemligin ańlatıwshı tárepı oqıwshılardıń shıg`arma mazmuna tereńrek eriwi mu`mkinshılıgi menen tıg`ız baylanıslı boladı.

Oqıwshını hár tárepleme rawajlandırıw mug`allimnen oqıwshıg`a erteklerdiń kórkemlik ózgesheligin durıs tanıtta biliwdi talap etedi. Ádebiy kórkemlik tárepı erteklerdiń til sheberligin kórsetetug`ın belgilerden biri. Biraq ta oqıwshını shıg`armadag`ı hár bir qubılıs, waqıya arqalı ádebiy shıg`armaniń ishine tereń endirip, onıń kóp nársesi tuwrı tu`siniwine alıp keliw ańsat nárse emes. Solay bolsa

da, bul áhmiyetli is bárhama tiykarg`ı wazíypalardıń biri esabında mug`allimniń diqqatında turiwı kerek hám oqıwshılardı kem-kemnen usıg`an u`yretiwi tiyis. Mısalı, «Sumlıg`ı basına jetken tu`lki» ertegin alayıq. Tu`lki, shag`al, dońız, g`arg`a, ayıw besewi joldas bolıptı. Jolda olar ash bolıptı. Shag`al tu`lkiden bir ilaj tabıwdı ótinish etedi. Dáslep ayıwdı jabılıp jep qoyadı. Ekinshi gezekte dońızdı jeydi. Budan keyin tu`lki menen shag`al ekewi g`arg`anı jeydi. Endi ekewi joldas bolıp kete beredi. Tu`lki ash bolg`an jerde jasırıp qoyg`an isheklerdi jeydi. Ne jep atırg`anın sorag`an shag`alg`a óziniń ishegin jarıp alıp jep atırg`anlıg`ın aytadı. Shag`al pıshaq penen óz ishin jarıp óledi. Sóytip shag`al tu`lkige jem boladı. Basqa bir shag`aldı aldap, quriwlı turg`an qaqpanga tu`siredi. O`zi eshki, qoydan aldanadı. Aqırında attı jemekshi bolg`an tu`lkini at tewip óltiredi.

Oqıwshılar ertektegi waqıya barısı, ondag`ı qaharmanlardıń qarım-qatnasi, kóz-qarası, sózi belgili bir maqsetke sáykeslendirilip, olardıń belgili bir xızmet atqarıwına baylanıslı berilgenligin bile bermeydi. Al usılardıń ertek mazmunında qanday da bir belgili orın iyeleytug`ınlıg`ın oqıwshınıń ayıra biliwi onıń ózinlik oy-pikirin rawajlandırıwda, og`an ádep-ikramlılıq tárbiya beriwde u`lken áhmiyetke iye. Sonlıqtan da mug`allim óziniń kiris sózinde «Ertek qaharmanların usınday etip sáwlelendiriwde, olardıń háreketiniń usınday sistemada beriliwinde u`lken máni bar» degen waqıtta oqıwshılarda «Ertek nege usılay baslanadı». Ertekte nege tu`lki basshılıq etedi? Haywanlar nege dáslep ayıwdı, onnan keyin dońızdı jeydi? Degen oy payda bolıwı mu`mkin. Bunday sorawlı oy oqıwshılardı óz sorawınıń sheshiwin izletip, intasın arttıradı. Dóretiwshilik belseñdiligin ku`sheytedi. Sóytip mug`allim sabaq barısında sheshiwi talap etetug`ın mashqalanı qáliplestiredi.

Mug`allim oqıwshılarg`a ertek mazmunın awızsha aytıp beredi. Bul, birinshiden, mug`allim menen oqıwshılar arasında janlı baylanıs payda etse, ekinshiden, oqıwshılarda ertek mazmunın tolıq qabillaw ushın qızıg`ıw hám sın payda etedi. Nátiyjede sabaq barısında oqıwshılarda dóretiwshilik uçıplar payda boladı.

Mug`allim oqıwshılarda ertek mazmuni haqqında tolıq tu`sınik qáliplestirgennen keyin, olarg`a qaharmanlarınıń is-háreketleriniń ádep-ikramlılıq qásiyetin ashıw isin alıp baradı.

Bul oqıwshılar menen soraw-juwap usılı arqalı iske asırıladı.

Mug`allim oqıwshılarg`a ertek mazmunın ayta otırıp, haywanlar ash bolg`anda ne sebepten bes haywannıń ishinen tu`lkini tańlap tek sog`an qaratıp óz jag`dayın aniqlag`annan keyin, shag`aldıń tu`lkige aytqan sózin tásırlı oqıydi.

■ Shag`aldıń tu`lkige aytqan sózinde ne seziledi? - degen soraw qoyadı.

Mug`allimniń ózi de ótinish seziletug`ınday etip oqıydi.

■ Tikleniw, jalınıw.

■ O`kinishti bunday etip qanday adam aytıwı mu`mkin? degen soraw qoyadı.

■ Jalatay, jag`ımpaz adam. Uınday usıl menen mug`allim oqıwshılarg`a tu`lktnıń hiyleker qásiyetenin paydalanıp, ashlıq jag`daydan qutılıw ushın óziniń jeke mápin oylag`an shag`aldıń jalataylıq, háreketin sáwlenendiredi. Jalataylıq, jag`ımpazlıq óziniń jeke mápin oylaytug`ın adamg`a g`ana tán jaman qásiyet ekenligine isenim payda etedi.

Mug`allim oqıwshılar menen birgelikte ertek qaharmanların salıstırıp, olardıń ishindegi ku`shlısı ayıw ham dońız ekenligin biledi. Eger olar topılg`anda tu`lkiniń olarg`a ku`shlı jetpeydi, qayta tu`lkiniń ózi jem bolıwı mu`mkin. Sonlıqtan da olardan hiyle isletiw arqalı qutiladı. O`ziniń jawızlıq háreketin ámelge asırıwda ashlıqtan kózi qarayıp kiyatırg`an jırtqısh haywanlardıń jámlesiwinen padalanadı,, g`arg`anı da shag`al ekewi bólip jeydi.

Mug`allim oqıwshılar menen gu`rrıńlesiw arqalı óziniń ku`shi jetpeytug`ın adamdı basqalardıń járdemi menen nabıt etiw hiyleker haram, jawız adamnıń háreketi ekenligin ashadı. Oqıwshılarda bunday háreket adamgershilik qásıykttı iyelemegen adamda g`ana boladı degen tu`sınik payda etedi. Adamlar birikken waqıttı ózlerinen kóp ku`shlı adamdı da jeńe alatug`ınlıǵ`ın kórip, jámiyetshiliktiń qu`diretli ku`shine bekkem isenedi. Sóy-tip haramlıq, jawızlıq jekke mápti gózlewshilik, birewdi birewge qarsı qoyıwdıń unamsız háreket ekenligin sezine

otı-rıp, oqıwshilar jámiyetshilikte awızbirshilikli bolıwdı qálidestiretug`ın nárse ádep-ikramlılıq häreket ekenligin tu`sinedi.

Mug`allim oqıwshılar menen birgelesip ertek qatnasiwshıları häreketleriniń bunnan keyingi rawajlanıw bag`darın aniqlaydı. Ol ushın mınaday sorawlar qoyadı:

■ Tu`lki shag`alg`a hu`jim jasag`anda jeńermedi?

■ Shag`aldı joq etiw ushın tu`lki ne isledi? Bunday qılıqtı qanday adam isleydi?

■ Shag`aldıń g`ápinen qanday minez -qulıqlı adamnıń häreketi kórinedi?

Bunday sorawlardıń járdemi menen mug`allim oqıwshılarda tu`lkiniń haramı, jawız ekenligin tag`ı bir ret dálilleydi, shag`aldıń gápi arqalı onıń jeńiltek, turaqsız, shıdamsız, ashkóz, oyylanbay häreket etetug`ın adamlardıń kelbetin kórsetedi. Sóytip oqıwshılardıń ádep-ikramlıq haqqında tu`sınigin tolıqtırıdı hám bekkemleydi.

Bárhama óziniń ózlengen maqsetine jetisiw, oylang`an isin ámelge asırıw adamg`a marapatlanıw sezimin ku`sheytetug`ın sózsiz. Marapatlanıw adamda takkabırılıq, menmenlikti qálidestiriwshi tiykarlardıń bıri. Takkabırılıq, menmenlik adamdı qolaysız unamsız jag`dayg`a alıp keledi. Mug`allim bunı oqıwshılarg`a tu`lki häreketiniń aqıbetin ashıq kórsetiw arqalı dáliyleydi.Ol ushın mug`allim oqıwshılarg`a avtordıń tu`lkini jek kóriwshiligin sóz arqalı beredi. «Tu`lki bul shag`aldı da, kiyikti de jep tog`aydıń ishinde mardıyip kiyatırsa, otlap ju`rgen eshkige duslasadı», tu`lkiniń takkabırılıg`ı onıń basqa haywanlarg`a aytqan gápi arqalı «Áy eshki jora, men seni házir jeymen», «Al, qoy jora, men seni jeymen», «Al, at jora, men seni jemesem bolmaydı», t.b. ashıladı.

Oqıwshılardıń bergen sorawlarda qaytarg`an juwapları temanıń mazmunına tereń eniwe umtılıwshılıg`ın kórsetedi. Sonlıqtanda oqıwshınıń ózinshe oyın, pikirin rawajlandırıw ushın ótilgen tema mazmunına baylanıslı qosımsha sorawlar qoyıladı: Shag`al ne sebebten ashlıqtan qutılw joloın tabıwdı barhama tu`lkiden sorayıdı? Ne sebepten tu`lki joldasların jewdi ayıwdan basladı? Tu`lki shag`alardan qalay etip qutiladı? Tu`lki häreketlerinde qanday qásiyet kórinedi? Shag`aldıń

nabit bolıw sebebi need? Ne sebepten tu`lki eshki menen bolg`an qatna-sında óziniń gózlegen maqsetine jete almadı hám t. b. usınday mazmundag`ı sorawlar beriledi. Biraq ta sorawlarg`a oqıwshılar-dıń qaytarg`an juwapları birdey bolmaydı. Buniń sebebi oqıwshılardıń rawajlanıwı, oylaw usılı, tu`sınik dárejesi, ózinshe kóz-qarası hár tu`rli boladı. Solay bolsa da oqıwshılar-dıń qaytarg`an juwapları olardıń qaharman háreketi haqqında pikirin, oáin aytıwg`a umtılıwın, olardıń ádep-ikramlılıq haqqında tu`sınıginiń rawajlana baslag`anın kórsetedi.

Oqıwshılardıń ádep-ikramlılıq, jaqtan rawajlanıwı, qaharmanlardıń ádep-ikramlılıq häreketin tuwrı tanıp tu`si-niwi olardıń biliwge umtılıwshılıq hárketiniń jedellesiwi dóretiwshilik oylawına jag`day jaratıp, sabaq barısında oqıw-shılardıń ózliginshe izleniw, ózliginshe izertlep oqıwına tásir jasawshı jag`daylardıń qáliplesiwine mu`mkinshilik beredi. Sonlıqtanda mug`allim oqıwshılarg`a erteklepdiń járdemi menen ádep - ikramlıq tárbiya beriwde sorawlardıń ku`tá áhmiyetli orın adlatug` inlıg` in este tutıp, is alıp bariwı kerek. Sonda g`ana sorawlar oqıwshılarg`a ádep-ikramlıq tárbiya beriw maqsetin ámelge asıratug` in tiykarg`ı qurallardıń birine aylanadı. Mug`allimniń ertekti tu`sindiriwde hár tu`rli usılardı qollanıw avtordıń ertek qatnasiwshıların awızsha su`wretlew, olardı óz-ara salıstırıw, tásırıli oqıw oqıwshılardıń dóretiwshilik belsendishiligin ku`sheytedi, olardıń tu`sınigin keńeytedi, ádep-ikramlıqtıń adam ómirin gózzallandırıwshı qásiyetine isenimin bekkemleydi.

Mug`allimniń erteklerdi tu`sindiriwi sabaq ótiwi bari-sında hám klasstan tis jumıslarda qollanılg`an usılları oqıwshılardag`ı ádep-ikramlılıg`ınıń qáliplesiwinde jaqınnan járdem beriwi tiyis. Sonlıqtanda mug`allim hár bir sabaqqa hám klasstan tis jumıslarg`a puxta tayarlanıp, sabaq barısında oqıwshılar menen islesiwi de qáliplesken bag`darlama boyınsha oqıwshılardıń bilim dárejesin, kónlikpe, uqıplılıqların, psixologiyalıq ózgesheliklerin, jas ayırmashıqların esapqa alıp, isilájlardı u`lken pedagogikalıq sheberlik penen alıp barıwı kerek.

J U W M A Q L A W

Qaraqalpaq xalıq dástanların u`yreniw bu`gingi ku`nniń aktual` máselelsinen sanaladı. Xalıq dástanların u`yreniw pedagogika ilimi altında turg`an u`lken waziyipa. Sebebi, onda milliy qádiriyatlarımız jámlengen. Olardı jas áwladqá sińdiriw xalıq tálimi altında turg`an wazíypalardan sanaladı. Házirgi waqıtta xalıq bilimlendiriw tarawında tu`pkilikli reformalar ámelge asırılıp atır. Sonlıqtan tálim-tárbiya protsessin házirgi zaman talaplarına say alıp barıw hár bir mug`allimniń tiykarg`ı wazíypalarınan sanaladı. Ásirese jaslardıń ádep-ikramlılıq tárbiyası hám milliy g`árezsizlikke tárbiyalaw máseleleri kóphsilik pedagoglarımızdı oylandıratug`ın waziyipa bolıp esaplanadı. O`ytkeni házirgi waqıtta tárbiyalaw protsessiniń demokratiyalastırılıwi hám sananıń rawajlanvíwi menen pedagogikadag`ı tarbiya usulları jańarıp baradı. Sol sebepli bizlerden tárbiya usılıniń jańasha tu`rlerinen paydalaniwdı dáwir kórsetpekte.

Pitkeriw qánigelik jumisifmızda milliy hám ulıwma insanıy qádiriyatlardı xalıq pedagogikasında qanday etip sáwlelengenin hám olardan qalay paydalaniw kerek jónindegi máselelrdi qarap shıqtıq.

Pitkeriw qángelik jumısın alıp barıwda kerekli ádebiyatlardan paydalainldı. Alıp barılg`an izleniwler nátiyjesinde tómendegishe juwmaqlarg`a kelindi:

-xalıq pedagogikasındag`ı dástanlardıń pedagogikalıq imkániyatlardan paydalaniw tálim-tárbiya protsessinde u`lken járdem etedi.

- Ruwxıy ádep-ikramlılıqqa tárbiyalaw tuwralı xalqımızdıń jaslardı tárbiyalaw haqqındag`ı pikirlerinen sabaq waqtında paydalıw maqsetke muwapiq keledi.

- Pitkeriw qánigelik jumısı nátiyjelerindegi berilgen pikir usınıslardan paydalaniw óziniń unamlı nátiyjesin beredi.

Juwmaqlap aytqanda, oqıwshılardı ruwxıy ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawg`a erisiwde qaraqalpaq xalıq dástanarınıń áhmiyeti og`ada ullı.

Paydalanılg`an ádebiyatlar:

- 1.Karimov İ.A. Jas áwladtıń u`ylesip rawajlanıwı - O`zbekstan kelesheginin tiykarı. **1997** j. **29** avgust. Oliy Majlistiń 1-shaqırıq **9**-sessiyasındag`ı bayanatı.
2. Karimov İ.A. «Yuksak mánaviyat-engilmas kuch» Toshkent, 2008 y. 171 bet.
- 3.Barkamol avlod orzusi. T.,**1999** y.
4. «**2004-2009** jillarda mektep bilimlendiriliwin rawajlan- dırıwdıń mámleketlik uliwma milliy bag`darlaması» Prezident Pármani. T., **2004** j. **21**-may.
5. «**2004-2005** oqıw jılında mektepten tıs tálimdi rawajlandırıw boyınsha u`lgi-bag`darlama» Márifat. **2004** j. iyuń.
- 6.Ozbekiston Respublikasining tálim tog`risidagi Qonuni va kadrlar tayerlash milliy dasturi. Toshkent, 1997 yil.
7. Karimov İ.A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent 1999 yil.
8. Karimov İ.A. Buyuk kelajak sari. Toshkent 1998 yil.
- 9.Karimov İ.A. Ozbekistonning uz tarakkiet va istiqlol ywli . Toshkent 1992 yil.
- 10.«İlmiy tadqiqot ishlarini tashkil etishni takomillashtirish» twg`risidagi 2002 yil 20 fevral`dagı Prezident Farmoni.
- 11.N.Maxmudov Ona tili - bu millatning ruxidir. Márifat gazetasi 2003 yil. 30 aprel`
- 12.O.Musurmonova .Mánaviy qadriyatlar va eshlar tarbiyasi. Toshkent, «Oqituvchi» 1996 yil.
- 13.J.Kayırbaev .Birinshi klassta sauat ashıw metodika sıńın ocherki. Nokis 1972 j.
- 14.K.Pirniyazov. Baslawış klasslarda karakalpak tilin oqıtıw metodikası. Nokis 1993
- 15.Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T.,2001 y.
- 16.S.Nishonova. Mánaviyat darslari. Toshkent, 1996 yil.
- 17.A.Tajimuratov Qaraqalpaq xalq pedagogikası. N., 1996 j.

18. 2004-2008 yillarda maktab tálimini rivojlantirish dasturini ishlab chiqish chora tadbirlari twg`risida Prezident Farmoyishi. 2004 yil, 19-fevral` .Márifat gazetası 21 fevral`.

19.«2004-2009 yillarda maktab tálimini rivojlantirish davlat umummiliy dasturi» T., 21-may 2004 yil.

20.Qaraqalpaq xalıq folklorı. XX tomlıq. N., 1989 j.

21.İlimiy toplam. N., **2002** j.

22.İlim hám jámiyet. 2004j. 2-3 sanları.

23 .A.Avloniy «Turkiy Guliston yohud ahloq» «O`qituvchi» T.1992.

24.Ulfat Maxkamov «Ahloq – odob saboqlari» «Fan» 1994 y.

25.«Dil ajoyibotlarining sharxi». «Kamolat» Muhammad Abu Hamid G`azzoliy T.1990 yil 199 bet.

26.«Ajdodlar o`giti».T. «Cho`lpon» 1991 yil 118-bet.

27.«Nutq o`stirish mashg`ulotlari» A.G`ulomov, B.Qobilova,T. «O`qituvchi» 1995 yil.

28. Og`aev S. «Yangi pedagogik texnologiya haetiy ehtiej»- Xalq ta`limi», 2001 y., 3-son, 69-71 bet.

29.Pedagogicheskaya texnologiya:Programma uchebnogo kursa (pod red.Slastenina)»-M., 1996

30.Saidahmedov N.S. Maqolalar – T.,Ma`rifat gazetasi.

31.Tursunov I. «Yangi pedagogik texnologiya va uning istiqboli»-«Xalq so`zi», 1990 y., 25 sentyabr`.

32.Xasanova G. «Boshlang`ich sinflarda darslarni pedagogik texnologiya asosida tashkil etish» – «Pedagogik ta`lim», 2001 y., 3-son.

33.Kurbanov R. «Ta`limdan ta`limning farqi bor»- «Ishonch», 2001 y., 30-may.

34.«İlmiy tadqiqot ishlarini tashkil etishni takomillashtirish» tog`risidagi 2002 yil 20 fevral`dagi Prezident Farmoni.

35.1.Tajimuratova .Qaraqalpaq xalıq peldagogikası. N.1989 j.

36.N.Maxmudov Ona tili - bu millatning ruxidir. Márifat gazetasi 2003 yil.30 aprel`

37.O.Musurmonova .Mánaviy qadriyatlar va eshlar tarbiyasi. Toshkent, «oqituvchi» 1996 yil.

Интернет-ресурс:

<http://podrobno.uz/cat/obchestvo/vysshee-obrazovanie-v-uzbekistane-perspektivy-i-plany-razvitiya/>

<http://ru.sputniknews-uz.com/society/20170927/6396646/uzbekistan-uchitel-podgotovka.html>

<http://podrobno.uz/cat/obchestvo/mirziyev-otmenil-testovye-ispytaniya-v-ryad-vuzov-/>

<http://podrobno.uz/cat/obchestvo/pyat-krupneyshikh-vuzov-rossii-otkroyut-svoi-predstavitelstva-v-uzbekistane-/>

«Tastıyıqlayman»

Kafedra baslıg`ı: p.i.k.dots:M.Pazilova

«___» 2018j.

PİTKERIW QÁNIGELİK JUMISI BOYINShA TAPSIRMA

1.Kafedra:_____

2.PQJ teması:_____

3. Orınlawshı:_____

4. İlimiy basshı:_____

NMPİ nıń _____ jıl _____ sanlı buyrıg`ı menen tasıtayıqlang`an.

5. Juwmaqlang`an jumıstı tapsırıw mu`ddeti:_____

6.Pikeriw qánigelik jumıstı orınlaw ushın talabag`a berilgen tapsırmalar
rejesi

N	Berilgen tapsırmazıń mazmuni	Orınlaw mu`ddeti	Jumıstıń orınlarıwı tuwralı ilimiý basshınıń juwmaqlawshı pikiri

7.Sızılmalar mug`darı_____

8.Tapsırma berilgen waqtı:_____

9.Pitkeriw qánigelik jumısın qorg`ag`an ku`n_____

10.Mámleketlik attestatsiya komissiyası tárepinen qoyılg`an baha_____

Talaba qolı_____

İlimiy basshı qolı_____

Ájiniyaz atındag`ı Nókis mámlekетlik pedagogikalıq instituti, «pedagogika hám psixologiya» tálim bag`dari 4 «e» kurs studenti Orazbaeva Guldananıń «**Qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı jaslarda ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qálidestriwdiń áhmiyeti**» degen temada jazg`an bakalavr pitkeriw qánigelik jumısına ilimiý basshınıń juwmaqlang`an

P İ K İ R İ

Mámlekетtimizdiń g`árezsizlikke eriskenen soń ruwxıy qadriyatlarg`a bolg`an mu`násebet jańasha kórinis aldı. Sonday eken jámiyetti ruwxıy jaqtan jańalaw házirgi waqıtta jedellik penen ámelge asırılmaqta. Erkin demokratiyalıq jámiyyette ruwxıy jaqtan bay bolg`an áwladtf tárbıyalaw baslı orınlardan biri bolıp tabıladı. Házirgi waqıtta xalıq bilimlendiriw tarawında oqıwshılardı hár tárepleme rawajlang`an, salamat insan etip tarbiyalaw máselelsi áhmiyetli bolıp tabıladı. Mámlekettimizdiń gárezsizlikke erisiwi menen tálim-tárbiya protsessine ayırıqsha itibar qaratıldı. Sabaq protsessinde xalqımızdıń milliy u`rp-ádet, qadriyatlarından paydalaniwg`a keń mu`mkinshilikler jaratıldı.

Respublikamızdıń gárezsizlikke erisiwi menen xalıq bilimlendiriw tarawında tu`pkilikli ózgerisler ámelge asırıldı. Hu`kimetimiz tárepinen qabil etilgen Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlamasınıń tolıq iske asırılıwında pedagoglardıń roli ayırıqsha. Sebebi, keleshek áwladtı turmısqa tayarlaw hám tayarlaw wazıypası ju`kletilgen. Sonday eken hár bir xalıq bilimlendiriw xızmetkeri jetilisken áwladtı tárbıyalawda óz u`lesin qosıwı kerek. Bunda keleshek jas áwladlarımız tálim-tárbiya almaqta. Oqıwshılarda házirgi zamanımızg`a say ádep-ikramlılıq mu`násebetlerdi qálidestiriw záru`r.

Mámlekетtimiz tárepinen qabil etilgen «Háreketler strategiyası»nda sotsiallıq tarawg`a sonıń menen birge ásirese jaslardıń tálim-tárbiyası máselelsine ayırıqsha itibar berilmekte.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde oqıwshılar barlıq pánler boyınsha tiyanaqlı bilim aladı hám sol boyınsha konlikpelerge iye boladı. Balalardı turmısqa tayarlawda ádep-ikramlılıq tárbıyasınıń áhmiyeti og`ada ullı.

Oqıwshilarg`a ádep-ikramlılıq, ruwxıylıq haqqında belgili bir tu`sınikler beriw ushın xalıqlıq tárbiya usıllarınan paydalang`an maql keledi. Xalqımız ázelden balalardıń ádep-ikramlılıg`ına u`lken itibar bergen. Bul máseleler qaraqalpaq xalıq pedagogikasında da óz ornın tapqan. Bul boyınsha xalıq awızekи doretpelerinde kóplegen shıg`arimalarıdı kóriwimizge boladı. :zliksiz tálim protsessinde qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń u`lgilerien paydalaniw ózininń unamlı nátiyjesin beredi.

Házirgi qurıp atırg`an jámiyetimiz erkin demokratiyalıq jámiyet bolıp esaplanadı. Onda hár bir adam óz ornına iye bolıwı kerek. bunıń ushın ol dáslep bilm hám tárbiya alıp beligili bir kásip iyesi bolıwı kerek. Bazar ekonomikası dáwirinde hár bir adam óziniń imkaniyatları boyınsha háreket etedi. Jaslarımızdı tek baylıq arttıriwg`a emes al olarda ádep-ikramlılıqtı, ruwxıy du`ńyanı bayıtıw máseleksi aktual` bolıp tabıladı.

Balalardı ázelden ádeplilikke u`yretiw ápiwayı nárselerden baslanıwı kerek. Xalqımız bala tárbiyasında miynet tárbiyasına u`yretiwdiń usılların miyras etip etip qaldırg`an. Ol boyınsha xalqımızda naqıl-maqallar dóregen. Bulardıń mag`anasın balalrag`a tu`sındırchek, tálim tárbiya islerinde joqarı nátiyjelerge erisemiz.Qaraqalpaq xalıq pedagogikasında miynet arqalı balalarda ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawg`a ayıraqsha itibar berip kelgen. Ádep-ikramlılıq máseleksi biziń Orta Aziya xalıqlarında ju`dá u`lken itibar berilgen. Sebebi, jasi u`lkenlerdi sıylaw, olardı hu`rmet etiw barqulla jas áwladqqa tárbiya protsessinde sanasına sińdirilip kelingen.

Qaraqalpaq xalıq pedagogikası boyınsha respublikamızda pedagog alımlarımızdan J.Urinbaev, U.Alewov, A.Alımov, A.Fazılov, Á.Tájimuratovlar shug`ıllandı. İlimpzatlardıń miynetlerinde xalıq pedagogikasınıń tálim tárbiya protsessindegi áhmiyeti aytıp ótildi.

Baslawısh klasslarda «Ádepnama» sabaqlıǵ`ın oqıtıw máseleksi boyınsha akademik J.Bazarbaev, J.Qayırbaevlar shug`ıllandı. Olar baslawısh klasslarda balalarg`a ádep-ikramlılıqtı u`yretiw máselelerine anıqlıq kirgizip, ol boyınsha sabaqlıqlar islep shıqtı hám olar mekteplerdje u`yrenilmekte.

Juwmaqlap aytqanda, pitkeriwshi 4 «g» kurs studenti Orazbaeva Guldananıń «**Qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı jaslarda ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qáliplestriwdiń áhmiyeti**» degen pitkeriw qánigelik jumısı qoyılg`an talaplarg`a tolıq juwap beredi hám onı qorg`awg`a usınıs etemen.

Ílimiy basshi:

M.Allayarov

Ájiniyaz atındag`ı Nókis mámlekетlik pedagogikalıq instituti, «pedagogika hám psixologiya» tálım bag`dari 4 «g» kurs studenti Orazbaeva Guldananıń «**Qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı jaslarda ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qálidestriwdiń áhmiyeti**» degen temada jazg`an bakalavr pitkeriw qánigelik jumısına

RÁSMIY OPPONENT RETsENZİYaSI

Qánigelik jumısınıń mazmunı menen tanısıp shıqtım. Ol qoyılg`an talaplar dárejesinde orınlang`an. Qánigelik jumısınıń teması házirgi talapqa say tańlang`an. Tema Mámlekетimizdiń g`árezsizlikke eriskenen soń ruwxıy qadriyatlarg`a bolg`an mu`násebet jańasha kórinis aldı. Sonday eken jámiyetti ruwxıy jaqtan jańalaw házirgi waqıtta jedellik penen ámelge asırılmaqta. Erkin demokratiyalıq jámiyyette ruwxıy jaqtan bay bolg`an áwladtf tárbıyalaw baslı orınlardan biri bolıp tabıladı. Házirgi waqıtta xalıq bilimlendiriw tarawında oqıwshılardı hár tárepleme rawajlang`an, salamat insan etip tarbiyalaw máselelsi áhmiyetli bolıp tabıladı. Mámleketcimizdliń gárezsizlikke erisiwi menen tálitmárbıya protsessine ayırıqsha itibar qaratıldı. Sabaq protsessinde xalqımızdıń milliy u`rp-ádet, qadriyatlarından paydalaniwg`a keń mu`mkinshilikler jaratıldı.

Respublikamızdıń gárezsizlikke erisiwi menen xalıq bilimlendiriw tarawında tu`pkilikli ózgerisler ámelge asırıldı. Hu`kimetimiz tárepinen qabil etilgen Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlamasınıń tolıq iske asırılıwında pedagoglardiń roli ayırıqsha. Sebebi, keleshek áwladtı turmısqa tayarlaw hám tayarlaw wazıypası ju`kletilgen. Sonday eken hár bir xalıq bilimlendiriw xızmetkeri jetilisken áwladtı tárbıyalawda óz u`lesin qosıwı kerek. Bunda keleshek jas áwladlarımız tálitmárbıya almaqta. Oqıwshılarda házirgi zamanımızg`a say ádep-ikramlılıq mu`násebetlerdi qálidestiriw záru`r.

Mámlekетimiz tárepinen qabil etilgen «Háreketler strategiyası»nda sotsiallıq tarawg`a sonıń menen birge ásirese jaslardıń tálitmárbıyası máselelsine ayırıqsha itibar berilmekte.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde oqıwshılar barlıq pánler boyınsha tiyanaqlı bilim aladı hám sol boyınsha konlikpelere iye boladı. Balalardı turmısqa tayarlawda ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń áhmiyeti og`ada ullı. Oqıwshılarg`a ádep-ikramlılıq, ruwxıylıq haqqında belgili bir tu`sinkler beriw ushın xalıqlıq tárbiya usıllarınan paydalang`an maqlı keledi. Xalqımız ázelden balalardıń ádep-ikramlılıq`ına u`lken itibar bergen. Bul máseleler qaraqalpaq xalıq pedagogikasında da óz ornın tapqan. Bul boyınsha xalıq awızeki doretpelerinde kóplegen shıg`arimalarıdı kóriwimizge boladı. :zliksiz tálım protsessinde qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń u`lgilerien paydalaniw ózininń unamlı nátiyjesin beredi.

Házirgi qurıp atırg`an jámiyetimiz erkin demokratiyalıq jámiyet bolıp esaplanadı. Onda hár bir adam óz ornına iye bolıwı kerek. bunıń ushın ol dáslep bilm hám tárbiya alıp beligili bir kásip iyesi bolıwı kerek. Bazar ekonomikası dáwirinde hár bir adam óziniń imkaniyatları boyınsha háreket etedi. Jaslarımızdı tek baylıq arttırıwg`a emes al olarda ádep-ikramlılıqtı, ruwxıy du`ńyanı bayıtıw máseleksi aktual` bolıp tabıladı.

Balalardı ázelden ádeplilikke u`yretiw ápiwayı nárselerden baslanıwı kerek. Xalqımız bala tárbiyasında miynet tárbiyasına u`yretiwdiń usılların miyras etip etip qaldırg`an. Ol boyınsha xalqımızda naqıl-maqallar dóregen. Bulardıń mag`anasın balalrag`a tu`sindırchek, tálım tárbiya islerinde joqarı nátiyjelerge erisemiz.Qaraqalpaq xalıq pedagogikasında miynet arqalı balalarda ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawg`a ayırıqsha itibar berip kelgen. Ádep-ikramlılıq máseleksi biziń Orta Aziya xalıqlarında ju`dá u`lken itibar berilgen. Sebebi, jası u`lkenlerdi sıylaw, olardı hu`rmet etiw barqulla jas áwladqa tárbiya protsessinde sanasına sińdirilip kelingen.

Qaraqalpaq xalıq pedagogikası boyınsha respublikamızda pedagog alımlarımızdan J.Urınbaev, U.Alewov, A.Alımov, A.Fazılov, Á.Tájimuratovlar shug`ıllandı. İlimpzatlardıń miynetlerinde xalıq pedagogikasınıń tálım tárbiya protsessindegi áhmiyeti aytıp ótildi.

Baslawışh klasslarda «Ádepnama» sabaqlıǵ`ın oqıtıw máselelsi boyınsha akademik J.Bazarbaev, J.Qayırbaevlar shug`ıllandı. Olar baslawışh klasslarda balalarg`a ádep-ikramlılıqtı u`yretiw máselelerine anıqlıq kirdizip, ol boyınsha sabaqlıqlar islep shıqtı hám olar mekteplerdje u`yrenilmekte.

Juwmaqlap aytqanda, pitkeriwshi kurs studenti Orazbaeva Guldananiń «**Qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı jaslarda ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qáliplestriwdiń áhmiyeti**» degen pitkeriw qánigelik jumısı qoyılg`an talaplarg`a tolıq juwap beredi hám onı qorg`awg`a usınıwg`a boladı dep esaplayman.

T.N.Qarı-niyaziy atındag`ı O`zPİİ

Qaraqalpaqstan filiali pedagogika
ilimleriniń kandlidatı, u`lk. ilim. xız:

A.T.Tilegenov

Fakul`tet:	Pedagogika
Kafedra:	Pedagogika
Talaba:	<u>Orazbaeva G.</u>
İlimiy basshi:	<u>M.Allayarov</u>
Oqıw jılı:	<u>2017-2018j</u>

Pitkeriw qánigelik jumısınıń teması: «**Qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı jaslarda ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qáliplestriwdiń áhmiyeti»**

AVTOR ANNOTATsIYaSI

Temanıń aktuallıq`ı. Mámlekетimizdiń g`árezsizlikke eriskenen soń ruwxıy qadriyatlarg`a bolg`an mu`násebet jaňasha kórinis aldı. Sonday eken jámiyetti ruwxıy jaqtan jańalaw házirgi waqıtta jedellik penen ámelge asırılmaqta. Erkin demokratiyalıq jámiyette ruwxıy jaqtan bay bolg`an áwladtf tárbiyalaw başlı orınlardan biri bolıp tabıladi. Házirgi waqıtta xalıq bilimlendiriw tarawında oqıwshılardı hár tárepleme rawajlang`an, salamat insan etip tarbiyalaw máseleksi áhmiyetli bolıp tabıladı. Mámleketcimizdliń gárezsizlikke erisiwi menen tálim-tárbiya protsessine ayırıqsha itibar qaratıldı. Sabaq protsessinde xalqımızdıń milliy u`rp-ádet, qadriyatlarının paydalaniwg`a keń mu`mkinshilikler jaratıldı.

Respublikamızdıń gárezsizlikke erisiwi menen xalıq bilimlendiriw tarawında tu`pkilikli ózgerisler ámelge asırıldı. Hu`kimetimiz tárepinen qabil etilgen Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlamasınıń tolıq iske asırılıwında pedagoglardıń roli ayırıqsha. Sebebi, keleshek áwladtı turmişqa tayarlaw hám tayarlaw wazıypası ju`kletilgen. Sonday eken hár bir xalıq bilimlendiriw xızmetkeri jetilisken áwladtı tárbiyalawda óz u`lesin qosıwı kerek. Bunda keleshek jas áwladlarımız tálim-tárbiya almaqta. Oqıwshılarda házirgi zamanımızg`a say ádep-ikramlılıq mu`násebetlerdi qáliplestiriw záru`r.

Mámlekетимиз tárepinen qabil etilgen «Háreketler strategiyası»nda sotsiallıq tarawg`a sonıń menen birge ásirese jaslardıń tálım-tárbiyası máselelsine ayırıqsha itibar berilmekte.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde oqıwshılar barlıq pánler boyınsha tiyanaqlı bilim aladı hám sol boyınsha konlikpelerge iye boladı. Balalardı turmısqa tayarlawda ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń áhmiyeti og`ada ullı. Oqıwshılarg`a ádep-ikramlılıq, ruwxıylıq haqqında belgili bir tu`sinkler beriw ushın xalıqlıq tárbiya usıllarınan paydalang`an maqul keledi. Xalqımız ázelden balalardıń ádep-ikramlılıq`ına u`lken itibar bergen. Bul máseleler qaraqalpaq xalıq pedagogikasında da óz ornın tapqan. Bul boyınsha xalıq awızeki doretpelerinde kóplegen shıg`arimalarıdı kóriwimizge boladı. :zliksiz tálım protsessinde qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń u`lgilerien paydalaniw ózininń unamlı nátiyjesin beredi.

Házirgi qurıp atırg`an jámiyetimiz erkin demokratiyalıq jámiyet bolıp esaplanadı. Onda hár bir adam óz ornına iye bolıwı kerek. bunıń ushın ol dáslep bilm hám tárbiya alıp beligili bir kásip iyesi bolıwı kerek. Bazar ekonomikası dáwirinde hár bir adam óziniń imkaniyatları boyınsha háreket etedi. Jaslarımızdı tek baylıq arttırıwg`a emes al olarda ádep-ikramlılıqtı, ruwxıy du`ńyanı bayıtıw máseleksi aktual` bolıp tabıladi.

Balalardı ázelden ádeplilikke u`yretiw ápiwayı nárselerden baslanıwı kerek. Xalqımız bala tárbiyasında miynet tárbiyasına u`yretiwdiń usılların miyras etip etip qaldırg`an. Ol boyınsha xalqımızda naqıl-maqallar dóregen. Bulardıń mag`anasın balalrag`a tu`sindirchek, tálım tárbiya islerinde joqarı nátiyjelerge erisemiz.Qaraqalpaq xalıq pedagogikasında miynet arqalı balalarda ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawg`a ayırıqsha itibar berip kelgen. Ádep-ikramlılıq máseleksi biziń Orta Aziya xalıqlarında ju`dá u`lken itibar berilgen. Sebebi, jasi u`lkenlerdi sıylaw, olardı hu`rmet etiw barqulla jas áwladqa tárbiya protsessinde sanasına sińdirilip kelingen.

Qaraqalpaq xalıq pedagogikası boyınsha respublikamızda pedagog alımlarımızdan J.Urınbaev, U.Alewov, A.Alımov, A.Fazılov, Á.Tájimuratovlar

shug`ıllandı. İlimpazlardıň miynetlerinde xalıq pedagogkasınıń tálım tárbiya protsessindegi áhmiyeti aytıp ótildi.

Baslawışh klasslarda «Ádepnama» sabaqlıǵ`ın oqıtılw máselelsi boyınsha akademik J.Bazarbaev, J.Qayırbaevlar shug`ıllandı. Olar baslawışh klasslarda balalarg`a ádep-ikramlılıqtı u`yretiw máselelerine anıqlıq kırnez, ol boyınsha sabaqlıqlar islep shıqtı hám olar mekteplerde u`yrenilmekte.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpesindegi pedagogikalıq imkániyatları izertlew házirgi ku`nniń aktual` maselelerinen bolıp tabıladı. Awızeki dóretpelerdi pedagogikalıq jaqtan u`yreniw olar boyınsha tiyisli metodikalıq qollanbalar jaratıw pedagog-alımlarımız aldında turg`an u`lken jumislardan biri bolıp sanaladı.

Biz joqarıdag`ı aytılıg`an pikirlerdi esapqa ala otırıp, pitkeriw qánigelik jumısın xalıq pedagogikasındag`ı ádep-ikramlılıq tárbiyasına baylanıshı usılları u`yreniwdi, olardı bala tárbiyasında qollaniwdı izertlewdi óz aldımızg`a maqset etip qoqdıq.

İzertlewdiń maqseti-qaraqalpaq xalıq dastanları arqalı jaslarda ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qálipléstiriw hám izertlew nátiyjesi boyınsha mug`allimlerge hám tárbiyashıllarg`a metodikalıq jaqtan usınıslar beriw bolıp tabıladı.

İzertlew jumısınıń ob`ekti - jaslarda ruwxıy ádep-ikrmalılıq qádiriyatlardı qálipléstiriw protsessi.

İzertlewdiń predmeti - jaslarda qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı milliy qádiriyatları tárbiyalaw mazmuni.

İzertlewdiń metodologiyalıq tiykarları. O`zbekstan hám Qaraqalpaqstan respublikası «Bilimlendiriw haqqındag`ı» Nızamı, Kadrlar tayarlawdıń milliy bag`darlaması, Milliy g`árezsizlik ideyası , tiykarg`ı tu`sinikler hám printsipler, Prezidentimizdiń tálım-tárbiyag`a baylanıshı pármanları, Ministrler Kabinetiniń qararları, sonıń menen birge tanıqlı alım-pedagoglardiń hám Shıg`ıs danışhpanlarınıń bala tárbiyası hám ádep-ikramlılıq haqqındag`ı pikirleri, ideyaları tiykar bolıp xızmet etedi.

İzertlew metodları. Pedagogikalıq, psixologiyalıq, metodikalıq ádebiyatlardı u`yreniw hám analiz etiw, teoriyalıq analiz, bilimlengdiriw protsessin baqlaw, sorawnama, anketa, test, pedagogikalıq tájiriyye sınaw h.t.b.

İzertlewdiń ilimiý jańalıǵ`ı. Balalardı milliy qádiriyatlarg`a tárbiyalawda qaraqalpaq xalıq pedagogikasındag`ı usıllar jańasha talap dárejesinde izertlenip ol boyınsha tárbiyashi-mug`allimlermizge tiyisli usınıslar berildi. Milliy qádiriyatlar arqalı ruwxıy ádep-ikrmalılıqqa tárbiyalaw boyınsha jańasha bag`darda qaraqalpaq xalıq pedagogikasındag`ı usıllar jetilistirildi.

İzertlewdiń teoriyalıq áhmiyeti -qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı milliy qádiriyatlardı qáliplestiriw, tárbiyalaw máselelri teoriyalıq jaqtan dálillenip , óziniq tastıyıg`ın taptı. Ondag`ı bildirilgen pikirler teoriyalıq jaqtan izertlenip, jaslar tárbiyasında óziniń unamlı tásırın tiygizetug`ınlığı aniqlandı.

İzerlewdiń ámeliy áhmiyeti- Pitkeriw qánigelik jumısınıńda sáwlelendirilgen teoriyalıq hám ámeliy pikirlerdi ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde, orta arnawlı bilmilendiriw tarawlarında qollanıw mu`mkin.

İzerlediń isenimliliği hám negizlengenligi- izerlew dáwirinde paydalanılg`an usıldarıń qolaylılıg`ı, isenimliliği , pedagogikalıq tájiriyye sınaw jumıslırarıń nátiyjeligi menen negizlenedi.

Pitkeriw qánigelik jumısınıń du`zilisi. Jumıs tiykarınan jumıstiń ulıwma sıpatlaması, kirisiw, eki bab, juwmaqlaw, paydalanılg`an ádebiyatlar diziminen ibarat.

İlimiy bassħi:

Allayarov M.J.

Talaba:

Orazbaeva G.

Nókis mámlekетlik pedagogikalıq institutı

Fakul`tet: Pedagogika
Kafedra: Pedagogika
Talaba: Orazbaeva G.
İlimiy bassħi: M.Allayarov
Oqıw jili: 2017-2018j

Ájiniyaz atındag`ı Nókis mámlekетlik pedagogikalıq institutı Pedagogika fakul`teti, pedagogika hám psixologiya tálim bag`dari pitkeriwshisi Orazbaeva Guldana Abatbay qızınıń «Qaraqalpaq xalıq dástanları arqalı jaslarda ruwxıy ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qáliplestriwdiń áhmiyeti» **athı temada jazg`an pitkeriw qánigelik jumısına Mámlekетlik attestatsiya komissiyasınıń**

QARARI

Ájiniyaz atındag`ı Nókis mámlekетlik pedagogikalıq institutı MAK O`zbekstan Respublikası joqarı hám orta arnawlı bilimlendriw ministrligi PQJnıń orınlaniwı haqqındag`ı 31.12.1998-jıl №362-sanlı buyrıg`ı menen tastıyıqlang`an Nızamg`a tiykarlanıp tómendegilerdi aniqladı:

1. PQJ tuń kólemi hám talap boyınsha rásmiylestirilgenligi (norma tabiyiy bag`darlar-50 betten, jámiyetlik bag`darlar-70-betten kem bolmaslıg`ı kerek)

1. PQJ tuń kólemi hám talap boyınsha rásmiylestirilgenligi (norma tabiyiy bag`darlar-50 betten, jámiyetlik bag`darlar-70-betten kem bolmaslıg`ı kerek)

talapg`a juwap beredi-10 ball

talapqa jirm-jartı juwap beredi-7 ball

talaptan shetke shıg`ıw jag`dayı bar-4 ball

2. Temanı mámlekет hám institut grant bag`darları tiykarında yaki aktual mashqalalar boyınsha tanlang`anlıg`ı:

mámlekетlik bag`darına kirgen-8 ball

grant joybarı boyınsha-7 ball

NMPI bag`dari boyınsha-6 ball

aktual mashqalalar boyınsha-5 ball

3.Tema aktuallıq`ınıń tiykarlang`anlıg`ı:

jeterli dárejede tiykarlang`an-5 ball

jeterli dárejede tiykarlanbag`an-3 ball;

aniq emes - 2 -ball.

4.Maqset hám wazıypalardıń aniq kórsetilgenligi:

aniq-7 ball;

tolıq aniq emes-5 ball;

aniq emes-3 ball.

5.PQJ orınlawda ilimiyy-izertlew metodlarından paydalang`anlıq dárejesi:

tolıq -7 ball

jarım-jartı-5-ball;

jeterli emes-3 ball.

6.Alıng`an nátiyjelerdiń jańalıg`ı hám isnimlilik dárejesi:

Nátiyje jańa-8 ball;

Ilgeri alıng`an-6 ball;

Tolıq isenimli emes-3 ball.

7.PQJtıń juwmaqlaw bóliminde :

óndiris ámeliyatına usınıslar bar-6 ball;

sotsial tarawda qollawg`a(bilimlendiriw, dógerek átiraptı qorg`aw, ruwxıy ag`artıwshılıq) usınıs etilgen-5 ball;

usınıs joq -0 ball.

8.Pitkerishiniń tema boyınsha alıng`an nátiyjelerin kritikalıq bahalang`anlıg`ı dárejesi:

aniq-8-ball;

tolıq aniq emes-6-ball;

kritikalıq bahalanbag`an-4 ball.

9. Jumıstıń ilimiyylik xarakteri:

ili Miy izertlewler tiykarında -8 ball;

arası formasında-5-ball;

referativ xarakterinde-3 ball.

10. Ádebiyatlardan paydalang` anlıq dárejesi:

ilimiý-ámeliy jurnallar, monografiya, jetekshi alımlar miynetlerinen tolıq paydalang` an-8-ball;

ilimiý ádebiyatlar kem paydalanılg` an-6 ball;

tek g`ana sabaqlıq, lektsiya tekstleri, oqıw qollanba hám mag`lıwmatnamalardan paydalang` an-4-ball.

11. Pitkeriwshiniń bayanatına baha:

ayırıqsha-10 ball;

jaqsı-7 ball;

qanaatlandırıralı-6-ball.

12. Berilgen sorawlarg`a juwapları:

tolıq-8-ball;

orta-6 ball;

qanaatlandırıralı-4-ball.

13. PQJtıń sırtqı pikir beriwshi tárepinen bahalaniwi:

ayırıqsha-7 ball;

jaqsı-6-ball;

qanaatlandırıralı-5 ball.

14. PQJ g`a qoyılg`an ulıwma ball _____ bahası _____

MAK baslıg`ı _____

Ag`zaları _____

Sáne «____» 2018